

MŰHELY

Miskolczi Ambrus

A „hungarus-tudat” a polgári-nemzeti átalakulás sodrában*

A hungarus-tudat szavatos meghatározása szerint „Magyarország lakóit a 18. század végéig jellemző önazonosság-tudat etnikai, társadalmi különbségre való tekintet nélkül. A hungarus-tudatot a *nacionalizmus* megjelenése rombolta szét”.¹ A hungarus-jelenség természetesen ennél bonyolultabb, de ha történészkollegáinkhoz körkérdest intéznénk, hogy mi is a hungarus-tudat, mikor született ez a műszó, mit is illik tudni róla, akkor sokan – azok, akik nem foglalkoztak a kérdés valamely részletével – sokkal többet nem mondanának a fenti meghatározásról. A műszó keletkezéséről éppen annyit mondanának, mint a tanácstalan kérdező. (A diplomatikus kollégák pedig úgy tennének, mintha nem is kapnák meg a kérdést.)² A hungarus-tudat történeti munkáinkban – eltekintve néhány szaktanulmánytól – sokkal ritkábban fordul elő, mint az irodalomtörténeti írásokban. Ugyanakkor a hungarus-jelenség nagyon is ismert, megnevezését azonban lassan találta meg a történetírásunkban. És valljuk meg, nehéz beilleszteni a nemzeti látószögek által meghatározott történeti elbeszélésekbe.

A hungarus-jelenség keresi megnevezését

Nem véletlen, hogy azok, a gondolkodók akik az 1930–40-es években a jelenséget megidézték, úgy tették ezt, hogy egyben saját koruk fasizmusa ellen is tiltakozzanak. Joó Tibor a következő sémát állította fel: volt egy hagyományos, ősi magyar nacionalizmus, amelyet a sztyeppék világából hoztunk magunkkal. Ez a nacionalizmus a nomád népek államszervező

* Jelen dolgozat az ELTE BTK Román Filológiai Tanszék OTKA (K 78 176) pályázatának keretében készült.

1 www.herman-szhely.sulinet.hu/stuff/tortenelemfogalmak11.doc.

2 Ennek a körkérdésnek valóságalapja is van. És ezen az úton is nagyon köszönöm az érdemi válaszokat, az őszinte visszajelzéseket és azok elmaradását is.

bölcsességének megnyilvánulása. Nem érdekli őket a nyelv, az etnicitás, a legkülönbözőbb etnikumokat tudják közös célra mozgósítani, mint ahogy azt a hunok, avarok, kazárok tették, akik között mindig is lehettek magyarul beszélő csoportok. Keresztény királyaink ezt a multietnikus toleranciát el-tették tovább, és élt tovább, amíg át nem vettük a modern nyugati naciona-lizmust, a nyelvi nacionalizmust, amely megosztotta, és egymással szembe-fordította a Kárpát-medence mindezidáig nemzetiségi vizsálytól mentesen együtt élő népeit, s aztán a történeti Magyarország felbontásához vezetett. Joó Tibor úgy látta, másképpen is alakulhatott volna közös történelmünk, ha nacionalizmusunkkal nem térünk el „az addigi *sajátos* fejlődés”-től. „De a szenvedély és a végzetes vakság szétrombolta ezt az alapot, és pontosan az ellenkezőjét tette annak, amit tenni kellett volna.” Az üzenet emelkedett, a hungarus-jelenség jellemzésére alkalmazott műszava, a hungarizmus nem volt szerencsés találmány,³ mert a nyilasok már lefoglalták, és neotribalista fantazmáikkal ők is valami ázsiai bölcsességre apelláltak, reformkori leg-jobbjainkra hivatkoztak, népi-nemzetiségi autonómiákról beszéltek, miköz-ben antiszemizmusukkal megbontották és meggyalázták nemzeti létünket, az ötödik hadoszlopát alkották a náci birodalomnak, amely a magyarságot a felsőbbrendű faj segédnépévé tette, és magával rántotta a katasztrófába.

Ezen politika ellenében mutatta be Pukánszky Béla 1940-ben a német polgári csoportok viszonyát az országhoz és a magyarsághoz a felvilágosodás korától az akkori jelenkorig. Az alapvetően jellemző mozzanat: lojalitás a közös hazához és a magyarsághoz. És kiderül ennek a szerző által hungarus-gondolatnak nevezett jelenségnek az egyéni és közösségi motívá-ciója is: az értelmiségiek és polgárok békében éltek szabadságaik köreiben, és pontosan látták, hogy szükség van rájuk és munkájukra a nemzeti-polgári átalakulásban is, ezért a polgári szabadság világában is otthon érezhették magukat.⁴

A leghatásosabb nemzetpolitikus történetírónk, Szekfü Gyula volt az, aki a '30-as évek derekán, megérezve a náci veszedelem fenyegető mivoltát, a rasszizmusba hajló spekulációk ellenében 1940-ben már programszerűen hangoztatta, hogy „középkori nemzetiségi felfogásunk kitisztítása, a maku-látlan tiszta pajzs némileg nemzeti érdekünk, bár gyakran már korszerűtlen-nek látszik is”. Szent Istvánnak fiához intézett *Intelmeiből* idézett, és az idézet is része az előbb említett pajzsnak: „az egy nyelvű és egyszokású or-szág gyöngé és törékeny”. Kétségtelen, korszerűtlen erre hivatkozni útmuta-

3 Joó Tibor: *Magyar nacionalizmus*. Athenaeum, Budapest, 1941, 193.

4 Pukánszky Béla: *Német polgárság magyar földön*. Lucidus Kiadó, Budapest, [1940] 2000, 21.

tó példaként, de a környező világ is korszerűtlen: a demokratikus rendszerek azért, mert nem tartották be kötelezettségeiket, a náciizmus pedig maga volt az aktív atavizmus. Szekfű szerint „németessé hajlítja történetünket” az a szemlélet, amelyben István király és utódai tudatosan, asszimilációs céllal szórták szét az országban a nemzetiségeket.⁵ Ez is mementó a korak, amelyben a történelemben bünbakkereséssel kapcsolta össze az okozati összefüggések nyomozását. Szekfű is ezt tette korábban, igaz, körmönfontabban, mint egyszerűbb kortársai. A liberálisokat és a zsidókat tette felelőssé a Trianonhoz vezető hanyatlásért, majd 1943-ban már látva, hogy a bünbakkeresés hová vezet, már azt érezte, hogy a modern nacionalizmussal „nem bűnökért, csak mulasztásokért kellett rettenetes árat fizetnünk”.⁶ A *nemzetiségi kérdés rövid története* című tanulmányból idéztünk, és e mű logikája emlékeztet Joó Tibor logikájára, történeti anyagában természetesen gazdagabb, de igazában ő sem találja meg annak a jelenségnek a jellemzésére, amit mi hungarus-tudatnak nevezünk, a megfelelő kifejezést. Rendi nacionalizmusról írt, amelynek oltalmában nemzetiségi békesség és türelem honolt.⁷ A fogalomhasználat szépséghibája az, hogy ugyanaz a Szekfű néhány évvel korábban a rendi nacionalizmussal jellemezte a modern magyar nemzeti mozgalom korai szakaszát, amikor a nemesség is felkarolta a nemzeti eszmét, a modern nacionalizmust. Ennek a terminusnak Szekfű még negatív tartalmat adott, úgy állítva be a folyamatot, mint a werbőczyánus jobbagyellenes rendi szemlélet felvilágosult mázzal való bevonását, és ez így csúszott át vulgármarxista történetírásunkba, azzal a kis csavarral, hogy aki oly lelkesen alkalmazta a napóleoni kor magyar helyzetének jellemzésére, saját fogalomalkotó leleményének tudta be, bölcsen elefejtve megemlíteni mesterét, Szekfűt.⁸ Ennek bécsi emigrációt választó tanítványa, Gogolák Lajos viszont szlovák történetében a maga konkrétságában mutatott be számos olyan mozzanatot, amelyek jól érzékeltetik, hogy mit jelentett a *natio hungarica*. Például, amikor Bencsik Mihály, nagyszom-

5 Szekfű Gyula: *Nép, nemzet, állam*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002, 467. és 468.

6 Szekfű: i. m. 545.

7 Szekfű: i. m. 524., 527–528.

8 A rendi nacionalizmust vulgármarxista narratívába szerelte Kosáry Domokos: *Napoleon és Magyarország. Századok*, 1971. 3. sz., 625–629. Uő: *Napoleon és Magyarország*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1977, 147–156.; Uő: *A magyar és európai politika történetéből*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 215., 245–251. A Szekfű-féle fogalommal való visszaélésről Miskolcgy Ambrus: *A felvilágosodás és a liberalizmus között. Folyamatosság vagy megszakítottság? Egy magyar történészvita anatómiája*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2007.

bati egyetemi tanár 1722-ben a trencsényi szlovák nemesekről is úgy írt, mint a magyarok szolgálóiról, akkor ezek nevében Ján Balthasar Magin, az Illésházy család udvari káplánja annak bizonygatásával válaszolt, hogy a szlovákok ősei befogadták a magyarokat, a szlovákok pedig a *natio hungarica* egyenjogú tagjai.⁹ Az etnoszociális ellentéteket tehát a közös politikai nemzet keretében próbálták megoldani. Érdekeiket közösen próbálták a diétákon érvényesíteni. Ezzel szemben Erdélyben a románok önálló *natio valachica* felállítását követelték, bár aztán ők is kialakítják a befogadó román nemzet imázsát. A magyarországi *natio hungarica* viszont – a szlovák nacionalizmus egyik monográfusa szerint – hasonló a mai amerikai nemzettudathoz, amelyen belül a feketék – a maguk etnicitását hangsúlyozva – akarnak érvényesülni.¹⁰ Ez a *natio hungarica* is sokáig kiállta a történelem próbáját. Kohézióját kuruc-labanc háborúzások és a császári zsoldosokkal folytatott harcok biztosították. Kassa német polgársága a magyar nyelv elsjátításával is tiltakozott. Rákóczi Ferenc pedig méltán volt büszke a „tót impérium”-ára, szlovák kurucaira, akiket természetesen nem az elvont szabadságeszme, hanem az adócsökkentés és a szabadparaszti sorba emelkedés vágya mozgósított. A főleg cigányok által terjesztett Rákóczi indulónk dallama is szlovák eredetű.¹¹

A különböző etnikumokhoz tartozó értelmiségiek már olyan tudós köztársaságot alkottak, amelyben egy Bél Mátyás – akiben a hungarus értelmiségi prototípusát látjuk, és aki így írta körül a maga identitását: „lingua Slavus, natione Hungarus, eruditione Germanus” (nyelvére nézve szláv, azaz szlovák, nemzetére magyar, műveltségére német) –, németül szóló magyar nyelvtanában azt a mottót választotta, hogy: Wie glücklich ist ein deutscher Mann / Der unter Ungarn ungrisch kann.¹² Bél Mátyás fiainak házitanítója Ribiny János pedig latinul bélyegezte meg azt, aki őseitől örökölt nyelvét – a magyart – elhanyagolja.¹³

A hungarus tudattal jelölt jelenséget Molnár Erik emelte vissza a magyar történetírásba, amikor 1956 után, miután már párt- és kormánytisztiséget nem töltött be, hanem minden erejét a történetírásnak szentelhette, és széles körű történészvitát szervezve egyszerűen le akart számolni Révai Jó-

9 Gogolák, Ludwig: *Beiträge zur Geschichte des slovakischen Volkes*. I. Verlag R. Oldenbourg, München, 1963. 190-192.

10 Brock, Peter: *Slovenské národné obrodenie 1787-1847*. Kalligram, Bratislava, 2002, 25-26.

11 Gogolák: i. m. 133.

12 *Meliböi ungarischer Sprachmeister*. Preßburg, 1731.

13 Ribiny, Ioannis: *Oratio de cultura linguae Hungaricae*. Sopron, 1751, 12.

zsef politikai vonalával. Ezt ugyanis vétkesnek tartotta az 1956-os általuk ellenforradalomnak nevezett forradalom szellemi előkészítésében. És *horribile dictu* igaza is volt. Miután állítólag Rákosi tízmillió fasisztáról beszélt, Révai – a maga módján kifinomult értelmiségi, jószemű irodalmár, ravasz népfrontos machiavellista – a haladó hagyományok, a szabadságharcok és népi mozgalmak, valamint 1848–49 kultuszával – gyakorlatilag a nemzeti múlt kommunista kisajátításával – az 1930–40-es évek lelki terhét háritotta el, feloldozott a bűntudat alól, immár tízmillió szabadságharcos képzetét varázsolta elő, miközben a Párt a Belügyminisztériummal minden szellemi szabadságot és mindenki fizikai szabadságát gúzsba kötő terrorrendszert épített ki. A valóság és az imázs eme furcsa dialektikája valóban csak előkészíthette a talajt a robbanáshoz. Molnár Erik a nemzeti jellegű jelenségek társadalmi tartalmát akarta feltárni, és az osztályharc konkrétságának jegyében újraírni Magyarország történetét. A hungarus-jelenség meghatározása némileg önellentmondásos: „A nemesi haza gondolata mellett kialakult a *hungarica natio* fogalma. A *hungarica natio* a magyar állami közösség, leginkább a külföld felé vetített képekben. Ebbe már mindenki beletartozik, s ebben az értelemben magyar, hungarus, aki az államközösség tagja, rendi és nemzetiségi különbség nélkül, a szlovák jobbágy épp úgy, mint a német polgár vagy horvát úr. Ez lényegében a mai állampolgárság feudális formája.”¹⁴ Kétségtelen, „a latinul politizáló és perlekedő nemesség alkotta tudatosan és gögősen a hungarus nemzet gerincét”,¹⁵ de valójában a *hungarica natio* a szabadok – társadalmilag nagyon is differenciált – közössége. A jobbágyok a köznéphez, a plebshez tartoztak. A békés és az építő 18. századot mesterien megidéző Marczali Henrik szerint a magyar nemes olyan, mint a *civis Romanus*.¹⁶ A Molnár Erik-féle meghatározáson érzik a *pax sovietica* hatása, a szovjet népet alkották különböző nemzetiségek egyenjogú gyermekei – papíron. Az 1960–70-es években történetírásunkban végül is polgárjogot nyert a hungarus-tudat,¹⁷ úgy is, mint a Kárpát-medencében együttélő népek közös öröksége. Igaz, reprezentatív történeti munkákban legfeljebb

14 Molnár Erik: *Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965, 102.

15 Kecskeméti Károly: A magyar történelem megértésének kulcsszava: a pluralizmus. *Magyar Tudomány*, 2007. 6. sz., 776.

16 Marczali, Henry: *Hungary in the Eighteenth Century*. The University Press, Cambridge, 1910, 233.

17 Arató Endre: *A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.; Niederhauser Emil: *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.

érintik a nagyon is komplex kérdéskört,¹⁸ a tízkötetes *Magyarország történetében* például nem is elemzik, talán azért sem, mert nem fért bele az értékelési stratégiákba, és az, amit történeti fejlődésnek nevezünk, fokozatos marginalizálódásra és elmúlásra ítélte. Az irodalomtörténészek viszont igyekeztek mélyebbre ásni, tárgyuk természeténél fogva, jobban foglalkoztatta őket a latin nyelv hegemoniája alatt érvényesülő többnyelvűség valósága. Sziklay László szlovák irodalomtörténete a hungarus-tudat több változatát is bemutatja.¹⁹ Tarnai Andor a régi Magyarország és a hungarus-tudat öntúlértékelő jeliségének – *Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita* = Magyarországon kívül nincs élet, és ha van, nem olyan – történetét nyomozta ki, és azzal a Szekfü Gyula-féle állásponttal szemben, amely a mondást a jezsuitáknak és a nemeseknek tulajdonította, kimutatta, hogy „semmi kapcsolata a jezsuitákkal és a nemességgel, akik egyáltalán nem ismerték, kifejezi ellenben a német és szlovák evangélikus értelmiségi réteg patriotizmusát és »feudális állampolgárságát«, amely a XVII. század közepe tájától fejlődött ki, virágkorát az 1690-es évektől 1770 tájáig élte, s értelmetlenné válva eltűnt, amikor a régi Magyarország népei a nemzeti fejlődés polgári útjára léptek”²⁰

Viszont a '80-as évektől, és különösen rendszerváltozás után, egész sor történeti tanulmány jelent meg ebben a témakörben.²¹

18 Fallenbüchl Zoltán: Magyarok és idegenek a török elleni felszabadító háborúk korszakában. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1982–1983*, 1983, 423–459., <http://epa.oszk.hu/01400/01464/00019/pdf/423-463.pdf>.

19 Sziklay László: *A szlovák irodalom története*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1962.; Uő: *Együttélés és többnyelvűség az irodalomban*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987.

20 Tarnai Andor: *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969, 99–100., <http://mek.niif.hu/05400/05453/05453.htm#1>.

21 Zombori István: Bél Mátyás munkájának előzménye: Parschitius Kristóf országleírása 1705-ből. *Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1980*, Szeged, 1980, 5–13.; Zombori István: A felvidéki evangélikus értelmiség. In uő (szerk.): *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*. Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szeged, 1984, 82–91.; Käfer István: *Dona Nobis Pacem. Magyar–szlovák kérdések*. PPKE BTK, Piliscsaba, 1998.; Fried István: *A közép-európai szövegüniverzum*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2002, 47–68.; Kollai István: „Még titokkönyvként fekszik előttünk a Felföld” – Magyarok és szlovákok a polgárok uniójában. *Kortárs*, 2005. 7. sz., 65–81.; Soós István: Értelmiségi minták és a Hungarus-tudat. In Štefan Šutaj – Szarka László (szerk.): *Regionális és nemzeti identitásformák a 18–20. századi magyar és a szlovák történelemben*. Universum, Prešov, 2007, 10–19.; Ábrahám Barna: A Regnum Hungariae megalapítása és a korai magyar–szlovák együttélés. In Illés Pál Attila (szerk.): *Hungaroszlovakológia*. Szent István Társulat, Budapest, 2007, 63–140.; Szelestei N. László: Hungarus – Hungaricus: Uhorský–maďarský. Naša spoločná minulosť a maďarčina /

De vajon a hungarus-tudat teljességgel értelmetlenné vált és teljességgel eltűnt volna? A probléma csak az, amit Joó Tibor jelzett: vajon megtölthető volt-e ez a forma polgári tartalommal? Vajon alternatívát jelenthetett volna? Egy másik, járható utat a modern nacionalizmussal szemben?

A konkrét választ erre a Bécsben élő Csáky Móric adta meg azokban az időkben, amikor osztrák és amerikai történészek a nemzetek fölötti Monarchia történetét vették revízió alá, és mintegy el is siratták a Monarchiát, ki-mondva és kimondatlanul érzékeltetve, hogy olyan történelmi alakulat volt, amelynek fennmaradása sok szenvedéstől kímélhette volna meg a térség népeit. Csáky azt vizsgálta, ahogy Magyarországon az 1790-es és az 1830-as évek között a felvilágosodás liberalizmusba váltott. A hazai történész céh nem fogadta el a munka alaptézisét, amely szerint az átmenet folyamatos volt, minden látványos és valóságos akadály ellenére. A Szekfü-epigonizmus és vulgármarxizmus vadházasságából született konstrukcióban ugyanis a Martinovics-féle összeesküvés felszámolásával megszakadt a folyamatosság, és ez magyar sajátosságként jelent meg itt. A Párizsban élő Kecskeméti Károly szerint viszont éppen a folyamatosság volt a magyar sajátosság, és a Rajnától keletre éppen Magyarország az egyetlen példa erre a folyamatosságra.²² És ez nem valamiféle emigráns különködés. A magyar történelemben járatos és egy ideig kissé barnás Fritz Valjavec szerint, ahol erős volt a reformáció, ott csak erős lehetett a felvilágosodás és nyomában a liberalizmus.²³ Paradox módon a folyamatosság elleni egyik főérv az, ami mellette szól: a Széchenyi-mítosz, amelyet a *Kelet népében* ő maga alakított ki, a nemzetébresztő mítoszáét, aki a sötétből lép elő, szinte előzmények nélkül. Így jobban tudott hatni – a történészekre is, akik az apáról, Széchenyi Ferencről azt a sémát alakították ki, hogy haladóból lett reakciós. Igaz, Széchenyi István naplójában is írt ilyesmit még 1820-ban: „Az én jó öreg atyámat látta Viczay papa mint ateistát, mint lángoló hazafit, mint bösz royalis-

Hungaricus – Hungarus/Magyarországi – magyar. In Ábrahám Barna (szerk): *Közös múltunk és a magyar nyelv = Maďarsko-slovenské terminologické otázky /Magyar-szlovák terminológiai kérdések*. PPKE BTK Szlavisztika – Közép-Európa Intézet, Piliscsaba–Esztergom, 2008, 47–52., 50–54. Miskolcgy Ambrus: A „hungarus alternatíva”: példák és ellenpéldák (Fejes Jánostól Rummy Károly Györgyig). *Regio*, 2009., 26. évf., 2. sz., 3–45.; Uő: A hungarus-tudat a 19. században. *Limes*, 2009. 4. sz., 71–96.; Uő: Povedomie Hungarus v 19. storoči. *Historický časopis*, 59, 2/2011, 215–241., <http://www.historickycasopis.sk/index.php?id=hc22011>.

22 „... a reformkor nem kezdet, hanem folytatás”. Interjú Kecskeméti Károllyal. Készítette Deák Ágnes. *Aetas*, 2000. 1–2. sz., 297.

23 Valjavec, Fritz: *Die Entstehung der politischen Strömungen in Deutschland 1770–1815*. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1951, 30–31.

tát, mint vakbuzgót [Bettbruder=vakbuzgó, szenteskedő!], és így tovább. Így sodorták őt a hullámok, hogy fognak engem sodorni?” Valóban, az öreg Széchényi élete a korszellem, a felvilágosodás ellen is papírra vetett egy kis írást, de előtte az 1810-es évek elején az egész Monarchia alkotmányosításáról értekezett, és átadta József nádornak, akit nem igazán néztek jó szemmel az udvarban, mert maga is javaslatot tett a Monarchia alkotmányosítására, méghozzá a magyar alkotmányból indulva ki. Őfelségét viszont az alkotmány szó annyira ingerelte, hogy amikor orvosa az ő egészségének konstitúciója iránt érdeklődött, dühbe gurult, és megtiltotta neki a konstitúció említését. 1817-ben pedig Széchényi Ferenc a meglévő magyar alkotmány védelmében írt olyan értekezést, amelyben a reformkori liberalizmus felé mutató javaslatokat tett.²⁴ Fia ott folytatta, ahol apja abbahagyta, és az lett, amit apja – két évvel halála előtt – 1818-ban jószolt egyik somogyi ügyvédnek, Madarász Jánosnak Bécsben: „szívvvel és lélekkel magyar”, „s [...] Magyarországon még olyan nagy <ember> hazafi ember nem volt, mint ő!”²⁵ Ezt Kossuth is megerősítette „a legnagyobb magyar” jelzővel.

Csáky Móric elemezte is a nádornak a Monarchia egészét „hungarizálni” akaró javaslatát, de szerinte igazi alternatíva: a hungarusok, latinosan a Hungari útmutatása és a magyar nacionalisták, latinos műszóval: a Magyar „irracionális érvelése”. Megvalósulási esélyeik hasonlóak voltak. Berzeviczy Gergely az 1800-as években már a jobbagyfelszabadítás programját is össze tudta kapcsolni a hungarus tudattal, míg az őt megtámadó Kazinczy Ferenc nyelvi nacionalizmusa a majdani dzsentri nacionalizmushoz vezetett. A hungarus álláspont Széchényi István híres akadémiai beszédében is kifejezésre jutott, amikor a nemzeti türelem mellett állt ki. Végül a magyar nacionalizmus győzött, de amikor ennek hívei „a »korszellemet«, az összeurópai nemzeti álláspontot és a középnemesség régi hagyományban gyökerező rendi-nemzeti önérvényesítő akarátát közös nevezőre hozták, úgy állították be a váltót a jövő számára, hogy az már a liberális mozgalom végét jelez-

24 Miskolczi Ambrus: Az „ismeretlen” Széchényi Ferenc „ismert” munkálata a Habsburg Birodalom hungarizálásáról. *Levéltári Közlemények*, 2006. 2. sz., 13–53.

25 Jegyzőkönyvi melléklet. *Akadémiai Értesítő*, XII. 1901. 133. sz., 46. A beszámoló eredetijének lelőhelye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (továbbiakban: MTAKK), K 163/42. Az eredetiben kihúzott részt ék alakú zárójelbe tettem. A beszámoló utolsó, következő részét szintén áthúzta az emlékező: „Végtére megjegyezmem kell, ifjúságomban ügyvédi állásomnál fogva sok fő rendű családoknál megfordultam, de oly hazaszerető, lelkes és nyájas magyar fő rendű dámát, mint gróf Sechenyi [!] Ferencné, született Festetics Julianna volt, nem esmértem, olyan anya szülhette és nevelhette a legnagyobb magyart, gróf Sechenyi Istvánt. Béke poraira!” A beszámoló tehát Széchényi halála után készült.

te”.²⁶ Kérdés: vajon történelmileg reális-e ez az alternatíva? Forrásaink nem tesznek-e lehetővé más magyarázatot? Ezt a másik magyarázatot úgy keressük, hogy azokat a konfliktus-helyzeteket idézzük fel, amelyekben a hungarus-jelenség megmutatta magát, mert ebben az esetben mintha igaza lenne Hegelnek, amikor azt állította, hogy egy ideológiát akkor dolgoznak ki a legvilágosabban, amikor a történelem már bomlásra ítélte.²⁷ A bomlást azonban megelőzte a virágkor: a felvilágosodás, a nyelvújítás és a szabadkőművesség.

Felvilágosodás, nyelvújítás, szabadkőművesség

A nemzetek fölötti hungarus-nyelvnemzeti alternatíva kialakulása a felvilágosodás térhódításának eredménye. „Nyugaton – írja Fukuyama – a kereszténység először kialakította az emberi méltóság egyetemességének elvét, ezt a felvilágosodás az égből lehozta, és az egyetemes emberi egyenlőség világi elméletévé tette.”²⁸ A felvilágosodással a túlvilági megváltás ígértét felváltotta a szekuláris megváltás ígérete, és megjelent a végtelen haladás misztériuma. A hagyományos rendi nemzet felfogásával szemben a nyelvi nemzet fogalma. A kor bestsellere, a francia Enciklopédia nemzet címszava szerint a nemzet az országlakosok összességéből áll. Franciaországban nem is volt nyelvi probléma, a hivatalos nyelv a francia volt, mint a nyugati országokban, mert a társadalmi és gazdasági munkamegosztás differenciálódásával az élet eleve szükségessé tette az alattvalók számára érthető nyelv bevezetését. A kontinensen a magas társaság nyelve a francia lett, Nagy Frigyes is azon értekezett és csevegett, a németet a lovászok nyelvének tartotta, az általa lenézett II. József viszont felkarolta. Nálunk a latin volt és maradt a *lingua franca*. A latin biztosította az ország egységét a Monarchia többi tartományával szemben. Hegemóniáját nemcsak a múltja biztosította, hanem az is, hogy a tudományokról csak azon lehetett értekezni, igazságot is azon lehetett szolgáltatni, mert a magyar nyelv sem volt még annyira

26 Csáky, Moritz: *Von der Aufklärung zum Liberalismus*. Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1981, 159–169.; Moritz Csáky: Die Hungarus-Konzeption. In Drabek, Anna M. – Plaschka, Richard G. – Wandruszka, Adam (Hrsg.): *Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II.* Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1982, 71–89.

27 Kumar, Krishan: *The Making of English National Identity*. Cambridge University Press, Cambridge, 2003, 198.

28 Fukuyama, Francis: *The Great Disruption*. Simon & Schuster, London, 1999, 179.

differenciált.²⁹ A megyei tisztek a falvak népével anyanyelvükön érintkeztek, de a közigazgatás magasabb szintjein latinul intézték az ügyeket, a tanult emberek ezen a nyelven értették meg magukat egymással. Igaz, több nyelven is megtanultak, de ők nem könnyen tanulták meg a latint. Még a nyelvek iránt fogékony Kazinczy is panaszkodott a latinra. A majdani generális, Vay Miklós lázadó gyermekként egyenesen megszökött az iskolából a latin miatt, aztán tökéletesen megtanulta. Széchenyi István viszont nem, kifejezetten utálta, az elmaradottság szimbólumát is látta a hazai latin nyelvhasználatban. Az anyanyelv a társadalmilag vertikális és horizontális kommunikáció nyelve. A modernitással az azonos nyelvet használók kommunikációs közösséggé válnak. Az anyanyelv először a Biblia nyelvévé vált, aztán minden tudásé lett. Bessenyei György, amikor 1765-ben Bécsbe szegődött testőrnek, aligha jobban tudott latinul, mint franciás műveltségű német közege, és látva a német kultúra kivirágzását, mementóként írta 1778-ban: „Jegyezd meg e nagy igazságot, hogy soha a földnek golyóbisán egy nemzet sem tehetette addig magáévá a bölcsességet, mélységet, valameddig a tudományokat a maga anyanyelvébe bé nem húzta. Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem. Azért akkor fog a magyar nyelv hazánkból kihalni, mikor a magyar parasztasszonyok deákul, görögül, franciául vagy németül fognak tanulni és magyarul megszűnnek beszélni. Míg pedig a magyar parasztasszonyok magyarul fognak beszélni, addig a parasztemberek is úgy beszélnek és hasonlóul, míg a jobbágyok magyarul szólnak, addig az uraknak sem lehet a magyarságot elfelejteni. Ha már így kéntelenek vagyunk nyelvünket megtartani, tisztítsuk ki legalább és dolgozzunk előmenetelünkön.”³⁰ A nyelvtisztítás nyelvújítás. A nyelv világasítása, új fogalmak bevezetése, régiek magyarítása, a szavak és mondatok kellemebbé tétele, hogy Kazinczy kellem szavával éljünk.

Racionális nyelvszemlélet, Szekfű Gyula szerint Bessenyei ezzel a kijelentésével is a magyar nemzetállamot vizionálta, ugyanakkor werbőczyánus földesúr maradt.³¹ Ez a séma máig él, holott Bessenyei már más szemmel nézte a parasztságot, mint valóban werbőczyánus kortársai. Az 1779-ben megjelent, *A holmi* című művében jelezte, hogy a nemesek paraszti „sors”-

29 Margócsy István: Hogyan alakult ki a magyar irodalom filozófiátlanságának tézise? In Devescovi Balázs – Szilágyi Márton – Vaderna Gábor (szerk.): *Kolligátum. Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*. Ráció, Budapest, 2007.

30 Bessenyei György: *Magyarság*. http://enciklopedia.fazekas.hu/memo/Bessenyei_Gyorgy.htm.

31 Szekfű: i. m. 230–232.

ból emelkedtek fel, és oda „visszamenendők”.³² Csak jelezte, mert ennek a társadalmi körforgásnak a részletesebb kifejtését is tartalmazó értekezését *A magyar nemzetnek szokásairul* a cenzúra nem engedte megjelenni. Mert annak fejtegetése – hogy a nemesek paraszti sorból emelkedtek ki, és oda kerültek vissza, hiszen „sok úrnak maradéka lett már paraszttá”³³ – ellentmondott a nemesi rend örökletes magasabbrendűségét hirdető hivatalos szemléletnek. Bessenyei nemzetfelfogásának alapvető mozzanata a társadalmi mobilitás elfogadása, és annak igenlése, hogy az érdem legyen a mobilitás alapja. Mindezt a természet legitimálja. Mert „a szabadságban az emberi természet dolgozik”.³⁴ A társadalmi mobilitás is természeti jelenség. „Olyan a ti közsorsotok – írja Bessenyei a parasztságról –, mint a tenger, melybe minden víz visszafoly, mi belőle kiágazik.”³⁵ Viszont Dózsa Györgyöt és felkelését keményen elmarasztalta. És nem Szapolyai szólt belőle. A reformer rettegett a forradalmártól. A francia forradalom a maga véres jeleneteivel igazolta is a félelmeket.

A nyelvművelés egyéni és közösségi boldogulás ügye lett. Az identitás primer érzelmeihez kapcsolódott. Térségünk valamennyi írójára vonatkozik az, amit Pierre Manent nyugati példával érzékeltetett: „egy francia, olasz, német vagy bármilyen írónak be kell zárkóznia saját nyelve partikularitásába, ha tökéleteset akar produkálni, és pedig nem azért, hogy homályos legyen, hanem mert a nyelv kifejezési lehetőségei pontosan a nyelv partikularitásában vannak elrejtve”.³⁶

De amíg nem voltak készen a nyelvek – hogy megint Kazinczy kifejezésével éljünk – maradt a latin, *a natio hungarica* nyelve. Ezt először a némettel próbálták felváltani. A *Ratio Educationis* tételesen felsorolta a magyarországi nagyobb „nemzeteket”, összesen hetet, az elemi iskolában az anyanyelvű oktatást írta elő, a közép- és felsőfokú oktatásban a tanítás nyelve a latin maradt, ugyanakkor a német nyelvet még az elemi oktatásban is kívánatosnak tartotta, és megpróbálta elősegíteni. Ezzel egyben Magyarországot a Monarchia örökös tartományaihoz akarták közelíteni, az ország önállóságát gyengíteni, és vele a hungarus-tudatot is. A felvilágosodás azonban új tartalmat kezdett adni a hungarus-tudatnak, amelynek intézményes alap-

32 Bessenyei György: *Válogatott művei*. Szerk. Bíró Ferenc. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987, 338.

33 Uo. 622.

34 Uo. 340.

35 Uo. 622.

36 Manent, Pierre: *Politikai filozófia felnőtteknek*. Ford. Kende Péter. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 160.

ja a Monarchia berendezkedése volt, az örökös tartományok és a magyar korona országai történeti dualizmusának valósága. Ezekben – Magyarországon, Erdélyben és Horvátországban – erősebb volt a rendi alkotmányosság, mint az örökös tartományokban, önálló kormányzati szerveik voltak, olyan vámhatár választotta el az örökös tartományoktól, amely ezek iparának kedvezett, és így a magyar és horvát alkotmányosság veszélyeztetése és a merkantilista gyarmati lét (a diszkriminatív vámvonal miatt) erősítette az összetartozás tudatát, a hungarus-tudatot. Emiatt a szabadkőművesség is, bár nemzetek fölötti mozgalomként bontakozott ki, hungarus jelleget öltött. A horvát Draskovich János ezredes, akit egy időre a székely határőrezredhez helyeztek át szókimondása miatt, és Niczky István néhány társával – éveken át húzódó tárgyalások és egyeztetések után – 1777-ben állította össze a magyarországi páholyok szervezeti szabályzatát: „A Magyarország koronája alatti provinciává egyesített Szabadság Szabadkőművességének alkotmány rendszere” (*Systema Constitutionis Latomiae Libertatis sub Corona Hungariae in Provinciam redactae*) címmel.³⁷ Nem csak egyszerűen azért építettek ki az egész országra kiterjedő, független szervezetet, hogy az ausztriai páholyok alárendeltségéből kilépjenek. A magyarországi szabadkőművesség önállósodása az ország önállósága iránti igényt juttatta kifejezésre. Egyben a társadalmi reformvágyat, mert az alkotmány előljáróban azt is szóvá teszi, hogy azok, akik hivatalukat fel kellett adják mások hivatalvágya miatt, az új alkotmány által szabályozott szabadkőművességben akarják a közjót szolgálni. A magyar szabadkőművesség tehát egyben a társadalom önszervezése a főhatalommal szemben; a függetlenségi hagyomány továbbéltetése és hungarus jellegű mozgalom, amely olyan hazát szolgált, amely az etnikai nemzetek fölött állt, azok közös állama volt. Draskovich maga is horvát volt, és páholyainak többsége Horvátországban működött.

A Szabadság Rend alkotmánya a polgári átalakulás egyik indító programja. Részletesen kifejti, hogy mely társadalmi csoportnak mit kell tennie,

37 Abafi, Ludwig: *Geschichte der Freimaurer in Oesterreich-Ungarn*. II. Budapest, 1890, 290–346. németül tolmácsolja az alkotmányt, de az eredeti latin szövegből egyes részek kimaradnak, vagy a német fordítás nem mindig pontos. Kivonatát közli Abafi Lajos: *A szabadkőművesség története Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993, 86–90. Az eltérésekre felhívja a figyelmet H. Balázs Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1987, 156–160. Szerinte az egyetlen ismert hiteles latin szöveg Aigner kapitány másolata. Lelőhelye: Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Vertrauliche Akten, Kn. 60/2. ff. 1–195. Kisebbs eltérésekkel önálló kötetbe másolt változat: MTAKK, Jogt. Polit. 2–18.

hogy a közjót szolgálja. Mit kell tenni az élet legkülönbözőbb területein a földműveléstől az iparüzésig és a kereskedelemig, és miként lehet a jobbágy-sorsron javítani.

A legnagyobb érték a szabadság. Szabadságon alapszik a nép jóléte. „A szabadság szó arany, amelynek teljes értékét csak becsületesen gondolkodó és emelkedett lelkek képesek felfogni.” Az alkotmányozók okkal érezték, hogy ezek után mindenki felöltik a kérdés: miként fér össze a szabadkőművességben a hierarchia, az engedelmesség és a szabadság. A válasz: a választás valósága és dicsérete. „Mi választjuk fölötteseinket, és pedig azokat, akiknek becsületességéről, igazságszeretetéről és igaz igyekezetéről meggyőződünk, [a profánok = nem szabadkőművesek] ellenben azoknak tartoznak engedelmességgel, akik tisztségüket mások tetszésének vagy a vak sorsnak köszönhetik.” A mesterek viszont nem hatalommal uralkodnak, hanem szívvel, nem parancsokkal, hanem a méltányosság szeretetével irányítanak, aminek egyetlen józan eszű ember sem áll ellen.

A Szabadság Rend a hagyományos feudalisztikus társadalmi valósággal szemben másik modellt kínált és annak valóságát képviselte, a modern demokratikus kultúra előképe lett, a páholyok világa pedig az antiabszolutista politikai ellenállás iskolája.

Esterházy Ferenc kancellár, akit elhunytá után Mozart a szabadkőműves testvérnek kijáró gyászindulóval búcsúztatott, határozottan fellépett a jozefinista reformdiktatúra ellen. Több százoldalas (ellen)reformjavaslatot nyújtott át az uralkodónak, a hungarus-tudaton is átlépő szabadkőműves hitvallásnak beillő előterjesztéssel: „Ebben a pillanatban elfelejtkezem arról, hogy magyar vagyok – és helyes, méltányos és valamennyi közíró által elismert alapelvek érvényesítésére törekedve – világpolgárként fejtem ki gondolataimat.” A munka dandárját Ürményi József végezte, aki ekkor még nem is rokonszenvezett a szabadkőművesek vallási tolerancia programjával, viszont vele dolgozott az a Pászthory Sándor, aki még állítólag illuminátus is volt. Ez a kancelláriai munkálat a polgári átalakulás másik nagy indító dokumentuma, valamiféle alkotmányos abszolutizmus programját alkotja. Az alkotmányos abszolutizmus – a kifejezés Kecskeméti Károly leleménye³⁸ – a kompromisszumok rendszere. Az alkotmányos abszolutizmus annyiban egyezik a hagyományos rendiséggel, hogy számára is a törvényhozó hatalmat az uralkodó és a rendek közösen gyakorolhatják, míg a tisztán polgári felfogás szerint a felségjogok a nemzet részéről az uralko-

38 Kecskeméti, Charles: Notes, rapports et témoignages français sur la Hongrie 1717–1809. Institut Hongrois – Bibliothèque nationale Széchényi, Paris–Budapest–Szeged, 2006, 123.

dónak átengedett jogok. Viszont az alkotmányos abszolútizmus az uralkodói akarattal együtt akarja érvényesíteni a polgári átalakulás felé mutató programját – a felvilágosodás jegyében.

A császár- király persze töretlenül ment a maga útján – a vesztébe. Kétségtelen, hogy olyan reformokat kezdeményezett, amelyeket aztán a polgári átalakulás során viteleztek ki, és forradalmi úton, mint a törvény előtti egyenlőséget a jobbágyfelszabadítással és a közteherviselést. József viszont ezt a polgári átalakítást polgárok nélkül képzelte el, minden alattvalóját a területi expanzióra kész államgépezetbe akart betagolni. A „katonai jóléti állam” álma vezette.³⁹ Centralizáló politikájával egyszerre erősítette és gyengítette a hungarus-tudatot. A *natio hungarica* nyelvét, a latint holt nyelvnek minősítette, és egyszerűen lecserélte a németre, ugyanakkor a nyelvrendeletben a magyar nyelvet fejletlennek minősítve a magyarokat ezzel még külön is megsértette. Ezt persze ellensúlyozta az, hogy sok magyar értelmiségi előtt olyan pályát nyitott a hivatali világban, amiről korábban aligha álmodozhattak. A viszonylagos sajtószabadság légkörében az anyanyelvi kultúra is fejlődött, annál is inkább, mert az elemi oktatásban az anyanyelvet kellett használni, ami külön ösztönzést adott a nyelvújítási törekvéseknek. Ugyanakkor Magyarországot és Erdélyt elkezdte egyesíteni, eltörölte a két tartomány közötti köztes vámhatárt, az erdélyi kancelláriát beolvasztotta a magyarba, az erdélyi natiókat és autonómiájukat megszüntette, a szász nemzet kifejezést be is tiltotta, mindenkit erdélyinek nyilvánított, vissza akarta állítani a vajdai tisztséget is.

1790 József utódja, Lipót és a *natio hungarica* összecsapásának éve. A kalapos király halála után olyan látványos erővel szabadult el a rendi restauráció, hogy annak demonstrációs effektusai történészek előtt is elfedték a valóság néhány lényeges mozzanatát. Olyan kemény magról írnak, amely Rousseau frazeológiájával és magyar nyelvi törekvéseivel vont a verbőczyánus jobbágypolitikáját.⁴⁰ Inkább arról van szó, hogy a szabadkőműves és felvilágosult kemény mag némileg idomult a politikai társadalomhoz, amelynek mozgósítása nélkül nem volt sok esélye a sikerre. Czindery

39 Tantner, Anton: Die Quellen der Konksription. In Pauser, Josef – Scheutz, Martin – Winkelbauer, Thomas (Hrsg.): *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.-18. Jahrhundert)*. R. Oldenbourg Verlag, Wien-München, 2004, 203., homepage.univie.ac.at/...tantner/publikationen/Tantner_QuellenderKonksription.pdf. [Letöltve: 2011. április 27.]

40 Yves, C. Margaret: *Enlightenment and National Revival*. University of London, London, 1979., 15–16.; Vermes Gábor: *Kulturális változások sodrában*. Balassi Kiadó, Budapest, 2011, 109.

Pál azért fordította latinra a *Társadalmi szerződést*, hogy hasson, átalakítsa a közgondolkodást. Egyébként Rousseau is a társadalmi reformok előtt a gondolkodás átalakítását javasolta a lengyeleknek. Ócsai Balogh Péter is latinul írta meg programját, amelyben a Habsburg-ház magszakadását jelentette ki, és királyválasztást követelt, monarchikus republikánizmust. (Rousseau szerint „minden legitim kormányzati rendszer republikánus,” és így „maga a monarchia is republika”.⁴¹) A republikánus erényeket latin olvasmányaikból tanulták, és latin volt a páholyok nyelve. A latin hivatalos nyelvhez való visszatérés nem egyszerűen a rendi restauráció gesztusa, bár sokaknak az volt, hanem a *natio hungarica* egységének megtartási igényét juttatta kifejezésre. Lipót amúgyis ügynökeivel a parasztokat a földesurak ellen hergelte, a szerbek autonómia törekvéseit is bátorította, nem hiányzott a kemény magnak, hogy a magyar hivatalos nyelvvé tételének követelésével a szlovák és horvát nemesek és a valóban konzervatívok ellene forduljanak. A radikálisabbakat ez nem izgatta, a fő célra figyeltek. Hajnóczy József, aki mindig latinul és németül írta értekezéseit, például 1790-ben azt fejtegette – latinul –, hogy Szent István éppen a latin nyelv behozatalával gátolta az ipar, a kultúra, a művészetek és a tudományok fejlődését. Viszont: „Ha a honi nyelvet tesszük a hivatalok nyelvévé, akkor valamennyi osztályhoz tartozó ember – mint más országokban – nagyobb kultúrához jut, a szabadság szelleme áthat minden rendű és rangú embert, a polgári egység (*unio civilis*) erősebb lesz – és mivel a külföldiek nehezebben parancsolhatnának nekünk – mindig egyre biztosabbá válik.”⁴²

A magyarországi alkotmányos mozgalom számára a szimbólumok biztosították a legnagyobb kohéziót. Elsősorban a Szent Korona, ennek Budára hozatala országos tüntetés számba ment. De míg ez egyszeri megnyilvánulás volt, igaz, a legjelentősebb, a nemzeti viselet a mindennapi demonstrációs effektus élményét biztosította. A magyar ruha inkább hungarus ruha volt, amelynek viselete horvát, magyar, szlovák nemesek számára a szolidaritás jelét is képezte. Kazinczy még 1786-ban Bécsben német ruhában kereste fel Pászthoryt, de amikor vendéglátója magyar ruhában fogadta, majd elsüllyedt szegyenében, és úgy érezte, hogy a falon függő képen Draskovics János, „kinek szemeit a festő földre süllyesztette, pirulni látszék érettem”.⁴³

41 Rousseau, Jean-Jacques: *Contrat social ou principes du droit politiques*. Editions Garnier Frères, Paris, [s.a.], 259.

42 Benda Kálmán (szerk.): *A magyar jakobinusok iratai. I. A magyar jakobinus mozgalom iratai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957, 86.

43 Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. Szerk. Lengyel Dénes. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet RT, Budapest, [1943.], 115–116.

Feszélyezte még Skerlecz Miklós, majdani horvát bán képe is, aki 1790-ben modern és messze tekintő hungarusként tevékenykedett, és tevékenysége jelzi a hungarus tudatban rejlő fejlődési lehetőségeket és a fejlődésnek feszülő gátakat. Mindazokat az érveket, amelyeket a magyar nyelv mellett hoztak fel, ő a horvát érdekében szedte rendbe, miközben alapvetően a szerződéselméletre épített, a két ország közötti szerződésre hivatkozva szállt síkra a latin megtartásáért.⁴⁴ Emiatt akadt, aki úgy vélte, annak ellenére, hogy Skerlecz és Forgách Miklós később is együttműködtek a magyarországi kereskedelem fejlesztése érdekében, „alapjában véve [...] e közös horvát–magyar rendi front már 1790-ben felbomlott”.⁴⁵ Valójában nem teljesen. (Igaz, az „alapjában véve” töltelékszónak sok értelme lehet, bár értelmetlen ilyesmikkel élni.) Miután a diétán a lengyel típusú monarchikus republikanizmus diétai programja megbukott. Skerlecz, aki a diétát „műveletlen fecsegő csöcselék gyűlésének tartotta,”⁴⁶ programot dolgozott ki, ez a *Genuina Hungariae Constitutionis post adoptatam Sanctionem Pragmaticam Principia* (= A magyar alkotmány igazi [vagy: velünk született, természeti] elvei). Ez a *pragmatica sanctio*t is szerződésnek tartotta (amit Bécsben nem is felejtettek el neki⁴⁷), de alapvetően az angol példa követésére buzdítva Magyarország számára az uralkodónak tanácsokat adó csúcshozvalókban arányos részvételt igényelt. A Szabadság Rend alkotmányát idézi, nem véletlen, hogy mérvadó szabadkőműveseink Forgách Miklós, Széchényi Ferenc, Festetics György és Berzeviczy Gergely hagyatékában fennmaradt, és még egy besúgó is a koronázás előtt, még októberben üggyel-bajjal megszerzte. Büszke is volt magára, mert külön kiemelte, hogy „a benne rejlő mérget nem oly könnyű észrevenni”.⁴⁸ A mérge nem egyszerűen a program kompromisszumot kereső jellegében rejlett, hanem abban, ahogy a magyarországi ügyek és a birodalmi ügyek kezelését transzparenssé tette volna. A haditanács fel is volt háborodva, hogy a királyi hatalmat akarják gyengíteni, a magyar katonaságot pedig az országgyűlés alá rendelni.⁴⁹

44 Miskolczy Gyula: Előszó. In uő (szerk.): *A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában*. I. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1927, 49–68.

45 Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996, 362.

46 Marczali Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. II. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1907. 331.

47 Domanovszky Sándor (szerk.): *József nádor iratai*. I. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1925, 265.

48 Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. II. Id. kiad. 342.

49 Uo. 343.

1790–91-es törvények visszaállították a rendi alkotmányosság és az uralkodói abszolutizmus történeti dualizmusát.⁵⁰ A kompromisszum egyik félnek sem tetszett, de a *natio hungaricának* ez volt az utolsó nagy történeti tette. Valójában már inkább csak bábja és eszköze volt a születő új nemzeteknek, mindenekelőtt a magyarnak és a horvátnak. A magyar felvilágosult politikusok célja a *natio hungarica* magyar nemzeté alakítása azzal, hogy a latin helyébe fokozatosan a magyar nyelvet állítsák. És a jobbágyok sorsának javításához már oly módon álltak hozzá, hogy az már az első lépés a polgári nemzet kialakítása felé. Ennek két útja volt: az uralkodói hatalom diktálta reformdiktatúra, a másik a fokozatos jogkiterjesztés, reformkori szóhasználat a nép felemelése a nemzetbe, beemelése az alkotmány sáncaiba, a populus werbóczyanus helyett szuverén nép. A Martinovics-féle mozgalom erre indult, de lefejezték.

Hungarus szempontból is érdekes ez a mozgalom, bár a mából visszatekintve gyermetegnek, irracionálisnak és utopisztikusnak tűnik. Csakhogy a kor az utópiák kora is, mert a francia forradalom is fantasztikus jelenségnek tűnt, ezért sokan, mint Kazinczy is, csak úgy tudták elképzelni, hogy valami titkos társasági munka eredménye. Valójában Martinovics és társai arra számítottak, hogy francia forradalom seregeinek hatósugarába kerülnek, és erre az esetre kész mozgalommal akartak csatlakozni, természetesen átvéve a hatalmat. Jellemző, hogy Martinovics a nemeseket lázító kátéját latinul írta, a forradalom kiteljesítéséről szóló kátét pedig a forradalom nyelvén franciául, és ami a forradalmi utopizmust illeti, majdhogynem franciább is lett a franciáknál. Ő maga viszont pragmatikus volt, az országot pedig nemzetek federációjává akarta volna alakítani, miközben a nép és a nemzet szuverenitását hangsúlyozta. Bár a főszervezők voltak olyan naivak, hogy sok mindent bevallottak, ugyanakkor sok mindent elhallgattak. A részletek – amennyire ismerjük – némileg ellentmondásosak. Kazinczy vallomásában arra emlékezett, hogy a Reformátorok Kátéja fegyverfogásra szólított, és „pannoniai köztársaság felállítására az amerikai köztársaság mintájára”.⁵¹ A kátéban egyébként csak szövetséges köztársaságról van szó. Erről Martinovics németül és latinul értekezett? Mi lett volna a közös nyelv? Ki tudja? Mivel a dinasztia német volt, talán a latin lett volna – kezdetben... Közben megindult a magyar nyelv fokozatos térhódítása az irodalomban és a me-

50 Kecskeméti, Charles: *Pour comprendre l'histoire de l'autre Europe*. Honoré Champion, Paris, 2011, 206–211.

51 Benda Kálmán (szerk.): *A magyar jakobinusok iratai. II. A magyar jakobinusok elleni felség sértési és hűtlenségi per iratai: 1794–1795*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952, 348.

gyei közigazgatásban, míg a latin az igazságszolgáltatás és a tudományok nyelve maradt. A magyar nyelv megyei térhódítását egy kiváló szlovák történész, Daniel Rapant „illegális magyarosítás”-nak nevezte, valójában normális nemzeti mozgalomról van szó, a nemzeti eszmények Európa-szerte felülről terjedtek, a magyar mozgalmat pedig az tette sajátossá, hogy erős nemesség állt mögötte, olyan nemesség, amely nem magyarok önkéntes asszimilációjával is erősödött.

Naivság azt hinni, hogy a hungarus-tudatot egyszerűen a magyar nyelvi törekvések zúzták szét. Az idő ellene dolgozott. Igaz, lassan, és nem konfliktusok nélkül. Így míg az 1790-es években a hungarus-tudat és a magyar nyelvi törekvések ellentétét a közös politikai érdekek háttérbe szorították, és még közös reformmunkára is volt remény néhány évig. De az európai politikai időjárás zordra fordult. A vérmezei lefejezéssel a „királygyilkos” franciáknak is üzentek, és a magyaroknak is, mert míg Bécsben csak egy jakobinust végeztek ki, Magyarországon hatot. A felvilágosult magyar államférfiakat pedig a Monarchia különböző részeibe helyezték át, s felfelé buktatva távolították el őket az országból, kit végleg, kit átmenetileg. A ketős – rendi és uralkodói – reakció évtizedei következtek, kemény cenzúra fojtogatta a szellemet, a posta is bontogatta a leveleket, a besúgóktól is rettegtek, még Ürményi József országbíró is. Titkára, Horvát István 1809-ben nagy belső megalégedéssel hallgatta az ebédlőasztalnál, hogy tanítványai, az Ürményi-fiúk oly hévvel kardoskodtak a magyar hivatalos nyelv mellett, mire az apa „is hallgatni kénytelenített”, a vita után pedig az anya „gyermekait megcsókolta”. Aztán csak ámult Horvát, hogy asztalbontás után az „öreg” némileg „megdorgálta fiait, s kérte egyszersmind, hogy az asztalnál cselédek előtt oly szabadon ne szóljanak”, talán azért is, mert volt, aki a vita hevében a lengyelek mellett is szavát emelte.⁵² Aztán megint csak ámult Horvát, hogy amikor egy alkalommal az „öreg” a magyar színészeket „magasztalta,” akkor egy generálisné azzal vádolta, hogy ezek után le fogja mondani a német színházban bérelt páholyt, ha „annyira beleszeretett a magyar teátrumba”, mire az országbíró „elpirulva vakogott”.⁵³ Igaz, megtanulta az „öreg”, mikor kell felöltöni az „aulikus ábrázatot”,⁵⁴ de úgy látszik olykor kiesett a szerepéből. A felvilágosodás eszméi és az emberi gondolatok a magántársaságokban éltek tovább, és részben az iskolákban. Mégis, ha alkalom nyíltott rá, kifejezésre juttatták őket.

52 Horvát István: *Mindennapi. Horvát István pest-budai naplója 1805–1809*. Szerk. Temesi Alfréd és Szauder Józsefné. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967, 427–428.

53 Horvát: i. m. 440.

54 Horvát: i. m. 448.

Berzeviczy Gergely hungarus „alternatívája”

Ha valaki, akkor Berzeviczy Gergely munkássága igazolja Hegel idézett mondásának érvényességét.⁵⁵ A művelt és vállalkozó szellemű középbirto-
kos nemesség kiemelkedő tagja, annak a nemességnek, akinek életterülete a
megyei hivatalok világa volt, míg az arisztokrácia a főispáni tisztséget és az
országos hivatalokat igyekezett kisajátítani. A megyei nemes nem is vette jó
néven, ha arisztokrata megyei hivatalt akart a főispánságon kívül, viszont
egy-egy, tehetségének köszönhetően, az országos tisztségek ranglétráján is
magasra hágott. Berzeviczynek nem sikerült, a Martinovics-mozgalomban
való részvétele miatt még idejében el kellett hagynia Budát, és visszavonult
a Lomnici csúcs alatt fekvő Kakaslomnicra, ahogy ő mondta: „a magyaror-
szági Svájc” világába. Szepes megye közéletében is tevékenykedett, de az túl
szűk volt neki, részt vett a nemesi felkelés szervezésében is, de megrendült
egészségi állapota miatt visszavonult az íróasztalhoz, legfeljebb állatokra
lövöldözött, ha jó idő volt. Egyre inkább az írásban élte ki magát. A fiatal
Berzeviczy a késmárki iskolában az abszolutizmus dicséretét tanulta, de et-
től elszakadva védte a nemesi alkotmányt, II. Józsefet bírálta, az 1790-es
évek függetlenségi és reformmozgalmának tagjaként angol herceg magyar
trónra való meghívásáról értekezett, és aztán lomnici magányából fordult a
nyilvánossághoz, névtelenül támadva a megtorlást mint „a tehetségek és a
tudományok ellen hirdetett háborút”.⁵⁶ Közben az osztrák gazdaságpoliti-
ka kemény kritikáját is nyújtotta, majd a parasztság mostoha sorsáról és
helyzetének radikális megváltoztatásáról értekezett. József nádornak foko-
zatos reformmunkát javasolt, a parasztság sorsáról és annak javításáról érte-
kezett, valamint a francia forradalomról, a girondisták iránti rokonszenvvel,
és miután nem került be az 1802-es diétára, és úgy látta, hogy a nemesség-
ben nem lehet tábora, posztjosefinista lett, olyan, aki csak katonai erővel,
reformdiktatúrával látta kivihetőnek a változtatást. Károly főhercegnek a
nemesi felkelés eltörléséről értekezett. 1809-ben, úgy látva, hogy a Monar-
chia széthull, alkotmánytervet dolgozott ki Napóleon számára, és ebben
immár a jobbágyfelszabadítás követelményét is jelezte, minden korábbi ja-
vaslatnál világosabban, és olyan változatot sürgetve, mint amelyet aztán
1848-ban Kossuth és társai kikényszerítettek. Aztán az 1810-es évek

55 Miskolczy Ambrus: *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig III. Reformot! De hogyan? avagy Kazinczy Ferenc és Berzeviczy Gergely vitája*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2010.

56 Benda Kálmán (szerk.): *A magyar jakobinusok iratai. III. Naplók, följegyzések, röpiratok*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1952, 331.

posztjozefinista birodalmi centralizációt célzó puccstörekvéseinek lett a publicistája, közben pedig arról álmodozott, hogy Magyarország és a Monarchia többi része között megszűnnek a vámhatárok, és hazája bekerül a világkereskedelem sodrába. Tervével a Napóleont legyőző uralkodókhoz fordult, és egységes keresztény világvallásra is javaslatot akart nekik tenni.

A magyarországi nemzeti kérdést először a parasztokról szóló, 1802 táján készült művében elemezte. A latin hivatalos nyelv mellett tört lándzsát, és miközben jobbágyfelszabadítást sugallt, antidemokrata demagógiával is élt. A különböző nyelvet beszélőket „a bizonyos tekintetben senkire sem idegen latin nyelv” egyesítheti a legjobban. „Tanácsosnak tünteti ezt fel a politikai okosság is, mivel a monarchico-arisztokratikus alkotmány, hogy a köznép kizárható legyen a közéletből, nem népies nyelvet tesz szükségessé. Óhajtanám, hogy ez az érv később ne legyen közkeletű, és mi mindnyájan annyira magyarok legyünk, hogy ugyanazon érzésünk és ugyanazon nyelvünk legyen, de bármennyire is kívánatos, hogy általánosan a magyar nyelvet használjuk, ezt többféle oknál fogva aligha fogjuk valaha keresztülvihetni. Ki fogja Horvátország és Szlavónia lakosait az ő helyhatósági törvényeik ellenére, ki fogja Magyarország lakosainak felét rábírní, hogy magyarul írjanak és beszéljenek? Ki kívánhatja a szlávok és germánok közt lakó és egész éven át magyar szót nem is halló nemesektől, hogy a magyar nyelvet oly könnyűséggel kezeljék, mint amennyire ez a közügyek intézéséhez és megvitatásához szükséges?”⁵⁷ A magyar nyelvhez való viszonya ambivalens volt. Anyanyelve német volt, ifjúkorában próbált szindarabot is írni, de ki tudja miért, megneheztelt. Elfordult a magyar nyelvtől. 1806-ban például egyik levelében úgy nyilatkozott, hogy Lőcsén nem szükséges magyar tanárt alkalmazni, és egyébként „általában nem vagyok oda a magyar nyelv szeretésének divatjáért, ami minket Európától elszigetel, és akadályozza a haladást az igazi európai kultúrában. Ez [mármint a magyar nyelv kultusza] a nemzeti önzés része, és Magyarországon egyáltalán nem vagyunk nemzet.”⁵⁸

1807-ben viszont Berzeviczy, mint a tiszai evangélikus egyházkerület felügyelője, a kerület püspökével olyan körlevelet adott ki, amelyben egy Gömör megyei magyar nemzeti iskola felállítására szólított fel, és tette ezt jellegzetes nemzeti érveléssel: „Mivel pedig a nemzetet egyedül a nemzeti nyelv teszi nemzetté, következésképpen a nyelvnek megszűnésével a nem-

57 *Berzeviczy Gergely élete és művei*. Szerk. Gaal Jenő. Politzer Zsigmond és fia kiadása, Budapest, 1902, 160.

58 MTAKK, M. Irod. Lev. 4–21. Berzeviczy levele Rummy Károly Györgynek, Lomnic, 1806. febr. 10.

zet is nemzet lenni megszűnik: a nemzeti nyelv feltartását s tökéletesebbítését a nemzet lételének feltartása valóban elkerülhetetlenné teszi. Átallatták ezen nagy igazságot azok az elhunyt buzgó hazafiak, akik a haza-nyelvnek kimíveltetésétől századok előtt is gondoskodtak, általlatták a közelebb tartott országgyűléseire összesereglett ország nagyjai, általlatták a magyar nyelvnek kimíveltetésére öszveállott különös társaságok, által látták, látják is a hazának majd minden vármegyéi és a magyar nyelvnek előmenetelesítését tárgyazó sok tudós munkák. [...] Nem szólunk itt azokról a hasznokról, amelyek ezen nemzeti magyar oskoláról az egész nemzetre, a hazára az uralkodó felséges Házra háramlandók lesznek, azt is elhallgatjuk, hogy a nemzeti nyelvnek közönségesítése által a magyar nemzet a francia, anglus, német nemzeteknek példajok szerint szinte azzá lehet, amivé lett a legelső, azt se említjük, hogy a hazának szülöttje a haza dicsőítésének eszközlésére köteles, egyedül csak a hasznokat jelentjük, amelyek a mi lételünket illetik: tudniillik: ki-ki látja, hogy a magyar nyelvnek nemtudása a hivataloknak viselésére gátot vetendő léssen. Ezt látván, képzelheti ki-ki egyszermind a gondolható s káros következéseket,” éspedig azt, hogy akik nem tudnak magyarul, nem tudnak állást találni.⁵⁹

Csakhogy 1811-ben az uralkodó és a magyar nemesség viszonya megromlott. Metternich puccsszerűen akarta felszámolni a magyar alkotmányt, de Napóleon nem engedte. A diéta ellenére viszont olyan devalvációt hajtottak végre, amely a nemességet és az ország népét egyaránt keményen sújtotta. A király bölcsen nem tett semmit, és 1825-ig diétát sem hívott össze. Megindult viszont a publicisztikai támadás a magyar nemesség és az ország önállósága ellen, az alkotmányt, a törvényeket magyarázták úgy, hogy felségjogok elsőbbségét akarták kimutatni a rendi jogokkal szemben. És ebben a kampányban a rendőrminisztérium égisze alatt Berzeviczynek a parasztról szóló latin művét – amelyet egyébként Magyarországon betiltottak – német fordításban akarták kiadni. Méghozzá az az Armbruster,

59 A körlevélre az országos nyilvánosság előtt Rummy Károly György hívta fel a figyelmet: Berzeviczy Gergelynek ítélete a Magyar nemzeti nyelvnek fenntartása, elterjedése és kimívelése szükségéről. *Hasznos mulatságok*, 1832. II. 395. Rummy cáfolni akarta a barátja, Berzeviczy nemzeti közömbösségéről szóló híreket. Rummy szerint „Berzeviczy Gergely csak azért adta ki könyveit és számos értekezéseit német és deák, nem pedig magyar nyelven, mivel, mint én is, ki a Szepességben születvén s lakván, nem tökéletesen beszélt és írt magyarul, s mivel nemcsak a magyarok, hanem a németek és tótok közt is kívánt olvasókra találni”. A körlevelet 1808-ra datálta, valójában 1807-ből való, mint ezt Cházár András ráírta az ő hagyatékában fennmaradt példányra. Evangélikus Levéltár, AGE, III. e. 306. 118. v.

udvari titkár, aki 1807-ben már így számolt be főnökének, Sumerau rendőr-miniszternek: „Aki az irodalom állapotát ismeri, az jól tudja, hogy a némi-
leg nevesebb nemzeti írók sehol sem gyakorolnak a művelt és félművelt nép-
osztályok gondolkozásmódjára oly nagy befolyást, mint Magyarországon.
De sehol sem létezik olyan *esprit de corps* az írók között, mint a magyarok-
nál. Míg a többi tartományokban az irodalom oltárán áldozó emberek egy-
mást üldözik, lerántják, rágalmazzák, addig a magyar írók bizonyos látha-
tatlan egyházat alkotnak, amelynek tagjai, akár otthon, akár pedig külföl-
dön éljenek, az egésznek és minden egyesnek a dicsőségéről, mint közja-
vukról gondoskodnak, és saját, valamint a haza ügyei érdekében a közvéle-
ményt megnyerik és fenntartják. Ők egymással állandó levélváltásban állnak
és az irodalom önük karöltve jár a politikával.”⁶⁰ Armbruster az írói „tes-
tületi szellemet” akarta felbomlasztani, és ennek érdekében azt javasolta,
hogy tüntessenek ki egyeseket, és cserébe a rendőrség útmutatásainak meg-
felelően tevékenykedjenek. Nem Berzeviczyn múlt, hogy munkájának né-
met fordítása nem jelent meg, de azokat a könyveket nem recenzálta, ame-
lyekre magas támogatói felkérték, viszont kérésükre megírta az 1811-es dié-
ta történetét, amelyben a magyar nyelv hivatalossá tételét célzó igyekezetet
úgy minősítette, hogy „vesszőparipa, és annak is kell maradnia”. És azt
hangsúlyozta, hogy Magyarországon a többi nemzet és nyelv hasonló jogot
élvez, mint a magyar. A nem magyar is „politikailag magyar (Ungar), mint
a magyarul beszélő magyar”. Az ország lakosságának alig egynegyede ma-
gyar anyanyelvű, „és ebben az értelemben nincs magyar nemzet, csak ma-
gyar birodalom”. Az eredeti lakosok a szlovákok, a románok és a szerbek
„részben őslakosok, részben társpolgárok (Mitbürger)”. „Milyen jogon le-
het nyelvüket elvenni, és magyar nyelvre kényszeríteni?” A hivatalos nyelv a
latin. „Csak miután II. József be akarta vezetni a német nyelvet, és miután
beköszöntött a jozefin [mármint antijozefin] reakció, tört fel a magyar
nyelv uralkodóvá tételének igyekezete. De József császárnak sok nemesebb
érve volt a német nyelv mellett, amilyenekkel a magyar nyelv nem rendelke-
zik, és nem is fog.” Ezért még talán közölték is volna a kéziratot, de az a
szenttelen megállapítás már nem tetszett Bécsben, hogy a követi kar szerint
a devalvációval az ország vagyonának 4/5-e elveszett. Saját véleményét nem
fejtette ki.

1817-ben Berzeviczy viszont megtáltosodott. Metternich ekkor az ural-
kodónak arra tett javaslatot, hogy az államtanácsot valamiféle olyan tanács-
adó szervvé alakítsák át, amelyben a Monarchia tartományai is képviselte-

60 Wertheimer Ede: Az 1807-ik évi magyar országgyűlés. *Századok*, 1896, 305.

tik magukat. Az uralkodó nem is bontotta fel a javaslatot tartalmazó borítékot, de a publicisztikai tűzijáték nem maradt el, mintha valamiféle radikális államreform állott volna küszöbön, ami a magyar diéta megkerülésével csak puccs lehetett volna. Berzeviczy viszont nekilátott élete főművének, amelynek a „Magyarország panorámája” címet adta, és amit 1818-ban olyan előszóval látott el, amelyet így keltezett: „A Jóreménység fokán”... Néhány részletet is közölt. Az egyikben a latin hivatalos nyelv kiterjesztését javasolta a Monarchia egészére. „Ez az államnyelv az államnemzetet fejezné ki, és előmozdítaná az államnacionalizmust, amelyet előnyben kellene részesíteni a nyelvi nacionalizmussal szemben, ez az önimádat az államnak és a kormánynak ritkán használ, gyakran árt, és mindig akadály az állam magasabb és nemesebb céljai, valamint az állam által boldogítandó emberiség előtt.” A nemzetiség fogalmát ugyanis nem szabad összekötni a nyelvvel és az eredettel; a nemzetiség államjogi fogalom. „A kormányzat, a közigazgatás egysége a szokások, a törvények és a gondolkodás egyformaságához vezet, és ez teszi a különböző népeket államnemzetté még akkor is, ha különböző nyelveken beszélnek; és ezzel a nemzetiséggel beérhetjük, mivel az eredetit elvesztettük.” Hiszen az európai nemzetek és népek korábbi nemzetek és népek összeolvadásából születtek.⁶¹

Berzeviczy realizmusát reaktív imperializmusa egészítette ki. „Ha Magyarországnak – fejtegette »Magyarország panorámája« című kéziratában – koncentrált kormányzata lett volna, ha a privilegizált rendek túlereje nem nyomta le volna oly mélyen a parasztságot, ha a tomboló vallásháborúk nem vetették volna annyira vissza, akkor a magyar birodalom a Dunától délre a Fekete- és a Földközi-tengerig minden országot bekebelezett volna, és hatalmát Európára, Ázsiára és Afrikára kiterjesztette volna.”⁶²

A „Magyarország panorámájá”-nak túlnyomó részét kitevő történelmi eszmefuttatás gerincét a szepességi német evangélikus körökben élő történelemfelfogás alkotta. Elsősorban J. Chr. Engel munkái nyomán dolgozott. Attila világhódító diktátor, „nem rosszabb, mint a népvándorlások más vezetője, de tevékenyebb, okosabb és hatalmasabb; ma senki sem szól mellette, csak ellene; ha birodalma fennmaradt volna, másképpen beszélnének róla”. A magyarok, „a mi ázsiai ős-ősatyáink” főleg fegyverrel hódították meg az országot, „de részben szerződésekkkel és házasságokkal, valamint egyesülve az itt maradt hunokkal és avarokkal”. A fejedelmek országa föde-

61 Berzeviczy, Gregor von: Etwas über Nationen und Sprachen. *Archiv*, 1817. Juni, 60–11. 287–289. A cikk fogalmazványainak lelőhelye: Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL), P 53 Berzeviczy család, 130. cs. 128. sz.

62 MOL, P 53. 129. cs. 94. t. 4/v.

ratív jellegű volt. Megindult a keleti kereszténység terjedése. „A keleti gondolkodásmód a magyarok számára honosabb volt, kevesebb ellenkezéssel vették volna fel a kereszténységet.” Géza, és főleg István fordulatot hozott. Németeket emeltek maguk mellé. Rákényszerítették a kereszténységet a magyarokra, akik „gyűlölték a kereszténységet a németek miatt, és a németeket a kereszténység miatt”. Íme: „A vallási kényszer soha sem hozott jót, soha sem járt jó következményekkel, mert a kényszer és az erőszak felháborítja a lelket, a meggyőződést és a szellemi szabadságot. A magyarok felvették volna a kereszténységet, csak némileg később, és ez jobb gyümölcsöket termelt volna.”⁶³ Az egyháznak adott adományok és a tized kötelezettsége, annak ellenére, hogy a kereszténység felvételével a jobbágyságból szabadulást biztosított, de belső ellenkezést szült, a tömeges keresztelkedés képmutatáshoz vezetett, és rombolta a régi erkölcsöket. A latin nyelv felvétele „a nemzeti kultúra számára rossz következményekkel járt, és egyik fő oka a nemzeti kultúra fejlődésében való akadályoztatásnak”. Igaz, a magyarok, miután rabló háborúik során hatalmas számban hoztak be rabszolgákat, így a – „sokféle és különböző nemzetekből” álló – lakosság kisebbik részét alkották.⁶⁴ Magyarország története pedig elsősorban királyok története lett Berzeviczy Gergely elbeszélésében, amelyben társadalmi „rendek”, intézmények, felekezetek, jogviszonyok nagy szerepet kaptak.

„István erősen megalapozta a királyi hatalmat és a nép jólétét, de mindkettő rövid ideig tartott és hamar veszendőbe ment.” Az államszervezésben a korabeli német alkotmányt utánozták. Az elidegeníthetetlen királyi birtokokat a comesek mégis felosztották egymás között, és ezzel kialakult az oligarchia. István politikai tévedése volt, amikor azt hitte, hogy az egyházi javak egyben állami javak. A képlékeny trónöröklési rend mellett a világi és egyházi hatalmasságok vetélkedése anarchiát hozott. Az „oligarchia Magyarországot évszázadokra visszavetette, a királyi hatalmat és a népet, és pedig a polgárokat és parasztokat elnyomta”.⁶⁵ A gyengekező királyok alatt pedig a szomszédos hatalmak pártjaik révén állandóan beleavatkoztak Magyarország ügyeibe. Az Aranybulla révén a király „az oligarchia eszköze lett”.⁶⁶ Csak a „természet áldásának” köszönhető, hogy Magyarország fennmaradt. Róbert Károly és Lajos király viszont megfékezte a klérust és az arisztokráciát. Lassan begyógyultak a sebek. Lajos pedig újabb területeket hódított meg. Igaz: „Kár, hogy figyelmét nem fordította jobban Konstanti-

63 MOL, P 53. 129. cs. 94. t. 5/v.

64 MOL, P 53. 129. cs. 94. t. 7.

65 MOL, P 53. 129. cs. 94. t. 11.

66 MOL, P 53. 129. cs. 94. t. 14.

nápoly felé, a Dunától lefelé egészen a Fekete-tengerig, ahol a legszebb és leghasznosabb szerzeményekre kellett szert tenni, és azt kell ma is.” Zsigmond uralkodása alatt azonban visszatért az ország „boldogtalan sorsának régi kerékvágásába”.⁶⁷ A király „természetes fia”, Hunyadi János lett viszont az „a szikla, amelyen megtört a törökök túlereje”.⁶⁸ Mátyás még nagyobb volt, de utána csak a közmondás maradt: „Meghalt Mátyás, oda az igazság.” Az 1514-es „tumultuózus háború” után a parasztokat örökre röghöz kötötték, adóikat emelték, hivatalokból kizárták őket. A klérus és a nemesség vonakodása miatt bekövetkezett a mohácsi „furcsa csata”. Ami a törvényeket illeti, a *Corpus Juris* kaotikus. A *Hármaskönyv* már rendszeres. És „miként Werbőczy a maga idejében a rendelkezésére álló anyagból nyomtatott művet hozott össze, úgy kellene most a kaotikus zagyvalékból hasonlót kialakítani”.⁶⁹

1819-ben már csak a szabadkereskedelemben bízott, és erről szóló művében is a latin mellett állt ki, mert „nem lehet a magyar királyságban más törvényes, köz és nemesi nyelv”, és szinte fohászkodott annak érdekében, hogy az európai uralkodók a latint tegyék meg diplomáciai, alkotmányos nyelvnek a törvényhozásban és a közigazgatásban.⁷⁰ Utolsó művét a magyarországi evangélikusok helyzetéről írta, és a vallási sérelmek felsorolását azzal a keserű kijelentéssel zárta, hogy „már nincsen hazánk. Azt akarják, hogy emigráljunk? Hogy az Osztrák Monarchia német tartományaiba meneküljünk, ahol keresztényibb szellem uralkodik?”⁷¹ Ő maga pedig azt akarta, hogy fia vásároljon arisztokrata címet, „egyszerre legyen hungarus és bécsi nagykereskedő” – jó házasság révén, de legyen itthon is lerakata.⁷² Mert: „A gazdagság ebben a romlott világban megkerülhetetlenül szükséges eszköz, hogy jót lehessen tenni. Nem cél, hanem eszköz magasabb célra”.⁷³

Berzeviczy hungarus-tudata racionális képlet. A felvilágosult ember félelmét tükrözi attól az ismeretlentől, amit a nacionalizmus jelentett. Ezt

67 MOL, P 53. 129. cs. 94. t. 19/v.

68 MOL, P 53. 129. cs. 94. t. 22/v.

69 MOL, P 53. 129. cs. 94. t. 28/v.

70 Berzeviczy, Gregorius: *De Oeconomia Publico-Politica*. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: OSZKK), Quart. Lat. 2431. 5., 12.; Vö. *Berzeviczy Gergely élete és művei*, 6., 14., és *Berzeviczy Gergely: A közgazdaságról*. Aula Kiadó, Budapest, 2006, 29, 37.

71 Berzeviczy, Gregor Von: *Nachrichten über den jetzigen Zustand der Evangelischen in Ungarn*. Commission der Kammerschen Buchhandlung, Leipzig, 1822, 205.

72 MTAKK, MIL 4-11. Berzeviczy levele Teleki Lászlónak, Lomnicz, 1815. ápr. 4.

73 MOL, P 53 79. cs. An und für meinen Sohn Titus Eduard Berzeviczy (fogalmazvány) 457.

nem is próbálta megérteni, egyszerűen elutasította. A nemzeti konfliktusok lehetősége riasztotta. Vallásossága sztoikus pietizmus, deisztikus jelleggel. Egyháza eszköz: a népművelés és a kollektív fegyelmezés az erkölcsiség terjesztésével. A nemzeti átalakulás szellemét nem is próbálta megérteni. Könyvtárában ugyan ott voltak Rousseau művei, de fiának is Horatiust ajánlott. Márpedig Rousseau nem tartozik az olvashatatlan klasszikusok közé, saját korát lázba is hozta, ma is aktuális. Példa rá az is, hogy amikor Pierre Manent azt szorgalmazza, ne csak a gazdasági haszonlesés, hanem politikai lojalitás is kapcsoljon az Európai Unióhoz, akkor maga is Rousseau-hoz folyamodik, egyik politikai töredékének a parafrázisát nyújtva: „... Rousseau volt az, aki az általános emberi szájalom erényeinek és korlátainak tudatában azt hangsúlyozta, hogy a hazafiság a legnagyobb erények forrása, hogy más ilyen forrást még nem találtak, és bizonyára nem is fognak találni. Ahhoz, hogy az emberi érzés erőre, méghozzá tartós erőre kapjon, mondta Rousseau, ezt az érzést egy partikuláris közösségre kell koncentrálni. Ha az érzést az egész emberiségre terjesztjük ki, akkor bizonyára igazságosabb és erkölcsösebb, legalábbis elvben, de sokkal gyengébb: gyenge ahhoz, hogy egy elfogadhatóan igazságos és boldog emberi szövetekezést alátámasszon.”⁷⁴ Másképpen szólva: működőképes demokráciát kell teremteni, és nem elvont eszményeket érvényesíteni. Tocqueville Amerikában megérezte a bajt: „az elnyomás azon neme, mely a demokrata népeket fenyegeti, semmi afféléhez, mi e részben eddig a világon történt, nem fog hasonlítani”, mert az atomizálódó világban az ember „csupán önmagában s önmagáért létezik, s ha van is még családja, annyit mondhatni, hogy hazája többé nincs”.⁷⁵ Berzeviczy elgondolásaiban az utopisztikus és realizztikus vonások úgy keverednek, ahogy magatartásában a felsőbbiséggel való együttműködés és az emberi autonómia igénye.

A hungarus-tudat és a nacionalizmusok alternatívájának a realitása történelmen kívüli realitás. Historiográfiai utópia. A hungarus-jelenség maga is összetett. Berzeviczy a hungarus-konceptió demokratizáló irányzatát képviselte, vele szemben, a másik póluson ott áll a szlovák származású Csaplovics János, aki a magyar rendi alkotmányt jobbnak tartotta, mint az angol alkot-

74 Manent: i. m. 330.; Vö. Rousseau, Jean-Jacques: *Oeuvres complètes*. Tome 3. Édition publiée sous la direction de Bernard Gagnebin et de Marcel Raymond. Gallimard, Paris, 1964, 536.

75 Tocqueville Elek: *A democratia Amerikában*. Ford. Fábán Gábor. Egyetemi Nyomda, Buda, 1841–1843. 216–217. Paxton, Robert O.: *The Anatomy of Fascism*. Penguin, London, 2004, 4. A Tocqueville idézet első részével a fasizmust jellemezte, a másodikat elhagyta, talán nem akarta zavarni olvasója tájékozódó-képességét.

mányt. Csak egyetlen nemzetet és népet ismert el, a hungarus, a kiváltságosok népét, aki alatta van, az a plebshez tartozik. Csaplovics az 1820-as években a magyarokról is rokonszenvvel írt, azt a bizonyos herderi jóslatot ő is, akárcsak a magyar felvilágosultak, hamisnak tartotta. Aztán a magyarosító törekvések láttán, vad indulattal fordult a magyarok ellen, valamiféle romantikus szláv misztika, – Gogolák Lajos kifejezésével – az etnopátosz jegyében.⁷⁶ Lehetett-e ez alternatíva, ha a két pólus között még számos példánk is van? Nem!

A nacionalizmus változatai kínáltak alternatívákat. Viszont, hogy milyeket, abba belejátszott az a történelmi örökség, amit hungarus-tudattal is jelölhetünk. Kérdés: hogyan és miként?

Hungarus-tudat, romantika, liberalizmus

A romantika és a liberalizmus részben magába szívtá, részben maga alá temette a hungarus-tudatot. A hungarus-tudat sokak számára a magyarrá válás állomása volt. Asbóth János, késmárki tanár meg is írta tanítványának, Rummy Károly Györgynek, hogy tanuljon csak szorgosan magyarul, mert: „A tudományos műveltségben Magyarországon aligha veheti fel bárki is a versenyt a protestáns német értelmiséggel; ha ez az értelmiség még a magyar nyelvet is tökéletesen elsajátítja, úgy rendszeres munkával igazán a hazai művelődés vezető rétegévé emelkedhetik.”⁷⁷ Példa erre többek között az a Hunfalvy Pál, aki később a magyar nyelvészet egyik klasszikusa is lett, ott született Kakaslomnic szomszédságában, és Késmárkra járt iskolába, ahol Berzeviczy egyik munkatársa, Genersich János is tanított. A magyar politikai irodalom és a szépirodalom azonban új távlatokat kínált. „S a magyarság híre a késmárki főiskolába is elhatván, Kralovánszky Horatiusból és Ciceróból magyarrá fordíttata velünk. Köztünk Széchenyi *Világa* villant meg először. Nyíltan megvallom, mi a magyart igen távolról néztük, s oly világban, amely bennünk hasonérzelmet korántsem gerjeszte. A magyar állapot idegen volt előttünk. »A magyar jus nobilitare, ami reánk nézve benne van, azt elveszítvén sem sajnáljuk.« Ellenben a német irodalom nekünk ígéret földje vala, hova reményünk, vágyunk fordula. Ki kavicsban drágakőre találna, nem lepetnék meg örvendetesben, mint mi Széchenyi *Világától*. Mint idegen, ki a jónak mindenütt örül, úgy becsültük előbb az új életet, majd közelebbnek is találtuk magunkhoz. Elővettük a *Hitelt*, elő Berzsenyit, Kisfaludyt, Kölcheyt s mintha fiul fogadtattunk volna, buzgóság gerjede

⁷⁶ Miskolcgy: A hungarus-tudat a 19. században. Id. kiad. 71–96.

⁷⁷ Pukánszky: i. m. 22.

bennünk a magyar művelődésért. Már az iskolai gyakorlatok nem elégítének ki többé s Kralovánszky felügyelete alatt utolsó évben magyar társaságot is alkottunk, amely mint gondolhatni, a németet nem éré utol, mivel a bimbó nem virág, csecsemő társaságunk pedig annál inkább bimbó vala, mert született magyar ifjakknál alig tanált részvétre.”⁷⁸

A buzgóság nem egyszerűen a magyar művelődésért „gerjede”, hanem a magyarul közvetített romantikáért és a liberalizmusért, amelyet Victor Hugo *Cromwelljének* előszava nyomán cselekvő romantikának is nevezhetünk. Közössége a nemzet. Annak a bizonyos Rousseau-féle partikuláris közösségnek a romantika biztosítja a gyökereit, életét pedig a liberalizmus. Mindkettő felszabadítja az egyént, a romantika a szabad ember belső élete, a liberalizmus pedig a közélet. A felszabadult ember másokat is szabaddá akar tenni, szabad magyarrá. És nem ismer kegyelmet. Bajza József az egyik legműveltebb magyar felvilágosult író, Dessewffy Józsefet vonta deresre. Toldy Ferenc mesterét, Kazinczyt támadta meg, mert Pyrker László eposzát németből magyarra ültette át, és a szerzőt magyarnak tartotta, azt állítva, hogy „érzéseiben is a miénk”. Csakhogy, miután Pyrker németül írt, „benne nyelvünk, benne költésünk, sőt ezzel nemzetiségünk is egy első rendű bajnokot veszte”, az ilyen írók műveinek fordítása nem más, mint „kol-dulás”.⁷⁹ Vörösmarty gyilkos epigrammájában azt a soknyelvű Rumy Károly Györgyöt tette nevetségessé, mint aki egy nyelven sem tud, aki a magyar irodalmat németül is népszerűsítette:

Mit tótúl gondolsz, elmondasz konyhadiákul,
Rosz német nyelven végre lenyomtatod azt:
Tartson meg tova is bölcs szándékodban Apollon,
Tőled egy új Bábelt várhat az emberi nem.⁸⁰

Valóban Rumy a maga polihisztorkodásával már kissé groteszk, ön magát túlélő figura lett, ő már nem is lehetett romantikus nyelv művész, soknyelvű kultúrközvetítő-népszerűsítő volt, mint magáról írta, ami származását illeti: „szepességi *németek közt született magyar*, akinek ereiben magyar vér foly, jóllehet anyanyelvem történet által a német, nem pedig a magyar”. Debrecenben tanult meg magyarul, és aztán így vallott: „A magyar nyelv

78 Hunfalvy Pál: Emlékezés Késmárkra (Az Atheneum 1841-ki folyamában). In uő: *Tanulmányok*. Ráth Mór, Budapest, 1873, 49.

79 [Toldy Ferenc]: A Szent Hajdan Gyöngyei. *Kritikai Lapok*, 1831. I. füzet, 13-23.

80 Vörösmarty Mihály: Rumynak. <http://mek.oszk.hu/01100/01122/html/vers0201.htm#73>.

valóban, majd mint a latin (?) felséges, szép és kellemetes, sokkal szebb, felségesebb s kellemesb a német nyelvénél, de határai a magyar literatúrának és nyelvnek szűkebbek, mint voltak a latin nyelv határai.”⁸¹ Általános nemzeti türelemre intett. Megcsipdeste a magyarosítási retorikát, a „magyaromániát,” aztán amikor emiatt védekeznie kellett, akkor külön hangsúlyozta, hogy nem a magyar nyelv barátait nevezte magyarománoknak, „hanem csak ama túlzó magyar írókat, kik azokat, kik nem magyarul, hanem németül írnak vagy költenek, mint rossz hazafiakat kárhóztattak, s azon magyarosított írókat, kik az anyanyelvüket megvetik, s a német s tót hazánk fiait üldözik [...], s még azokat, kik az el nem fogult magyarokat tótoknak szidalmazták, mint engemet valaki”, tudjuk: Vörösmarty.⁸² Rummy a szlovák kizárólagosságra való törekvés ellen nyilvánosan is fellépett. Vitába szállt azzal a híres *Sollen wir Magyaren werden?* című röpirattal, jelezve, hogy egyetért az alaptézissel: minden nép csak önmaga erejéből, saját nyelvén juthat el a nemzeti műveltség fokára. Ugyanakkor élesen elmarasztalta azt, ahogy a magyarosítás ellen tiltakozó mű az ún. aposztatákban, az elmagyarosodott szlávokban látta a fő ellenséget. Ez a mozzanat pedig a szlovák nacionalizmus egyik jellemző vonása lett.⁸³ (A sors iróniája, hogy 1848-ban a szlovák szerző, Samuel Hojč szembefordult a szlovák nacionalizmussal, fia – Hoitsy Pál – pedig a magyar imperializmus szorgalmazója lett.)

Rummy robbantotta ki a Kazinczy–Berzeviczy vitát, amely az 1817-es esztendő és az évtized nemzeti-kulturális életének izgalmas fejleménye. Kazinczy még az 1810-es évek elején recenziót írt Berzeviczynek a paraszti világról szóló könyvéről, de a cenzúra nem engedte megjelenni. Rummy, aki szintén kapcsolatban állt Armbrusterrel, előszeretettel élt a lehetőséggel, hogy többet engedjen meg magának, mint más. Ő közölte Berzeviczynek az osztrák gazdaságpolitikát bíráló írását Göttingában. 1817-ben pedig Kazinczy bírálatát, amely magyarellenes kozmopolitizmussal vádolta Berzeviczyt, aki nem is vette jó néven a támadást. Rummy később úgy vette védelmébe Berzeviczyt, hogy „minden tévelygése ellenére, amire túlfeszített protestantizmusa és kozmopolitizmusa ösztönözte, nagyobb tiszteletre méltó”.⁸⁴ És büszkén vallotta, hogy Kazinczy „hozzám és másokhoz írt barátságos és bizo-

81 Rummy Károly: A magyar hazafi, egri érsek Pyrker László, mint német költőnek s írónak védelmezése, Cicero szavaival a kritikai lapok ellen. *Hasznos multságok*, 1833, I., jún., 15. sz., 378.

82 Rummy Károly: Ellentmondás. *Atheneum*, 1841. ápr. 22., 48. sz., 767.

83 OSZKK, Oct. Hung. 240. Rummy Károly György „Sollen wir Magyaren werden?” könyvecske szerzőjének némely hibás állításainak megcáfolása. 33–34.

84 *Kazinczy Ferenc levelezése. XVI. Szerk. Váczy János*. Budapest, 1906. 395.

dalmas levelei patriotizmust és kozmopolitizmust lehellenek, s a patriotizmusnak kozmopolitizmussal való összekapcsolásában példám vala és marad”.⁸⁵ És bár szókimondása miatt amolyan értelmiségi „országfutóként” egyik iskolából a másikba kellett mennie, és hogy révbe érjen, végül katolizált, majd az esztergomi primás szárnyai alatt húzta meg magát, amikor Csaplovics attól értekezett, hogy a természetjog „nem egyéb bolondjognál, s igen helyes volna, ha annak tanítása egészen megszűnnék”, mert az szülte a francia forradalmat is,⁸⁶ illetve a természetjogi tételek „üres agyrémek, melyek a valósággal legkisebb összefüggésben sem állanak”,⁸⁷ akkor Rummy – mint „jogtanító” – a felvilágosodás örökségét, mely az immár kibontakozó liberalizmus alapjává lett, így fogalmazta meg: „A természetjog szent palladiuma az emberiségnek s a nemzeteknek a zsarnokság és önkény ellen.”⁸⁸

És ezen természetjogi alapra hivatkozva a felvilágosodás embere kioktatta a romantikus liberálisokat: A magyar nem honi nyelv. „A honi nyelv (lingua patria) mint az anyanyelv egy vagy más országban többféle lehet”. Mert: „A nép (populus, gens) és nemzet (natio) szók között is különbség vagyon. Magyarországon sok nép lakik, de csak egy a magyarországi nemzet (natio hungara). Mikor pedig valamely honi nyelv, mint p. o. a magyar, status vagy országnyelvvé felemeltetett, akkor ezt nemzeti nyelvnek lehet mondani. Tehát a magyar nyelv most kétség kívül országai nyelv, de nem kirekesztő honi nyelv!”⁸⁹ 1840-ben pontosította nemzetfogalmát: „Én Magyarországon csak egy nemzetet, t. i. a magyar nemzetet vagy (a kétértelműség eltávoztatása okáért) a magyarországi nemzetet és nemzetiséget, nem pedig többféle nemzetiségeket (úgy mint tót, német, oláh, orosz, szerb vagy rác, zsidó, cigány) ismerek, de ugyan több, Magyarországon lakó népeket és népségeket különféle nyelvekkel. A nemzet és nyelv, nemzetiség és népesség pedig nagy különbség [...] Kívánatos volna ugyan több tekintetből, hogy Magyarországon is [...] csak egy nép s nyelv létezne (valamint jó, midőn a nemzet csak egy vallással bír), de mivel ez nem úgy van [...], s mivel vétek volna más népeket anyanyelveiktől erőszakkal megfosztani (minden nép ragaszkodik az anyanyelvhez, mint a valláshoz), meg kell elégednünk, hogy Magyarországon valahára a hivatalos és országos nyelv egy élő nyelv, s pe-

85 Rummy Károly: Válasz Tóth Lőrincz urnak. *Hírnök*, 1840. szept. 7., 72. sz.

86 A természetjog. Paradoxon Csaplovicstól. *Századunk*, 1838. jún. 26., 8. sz.

87 Csaplovics: Ki a jurista? *Századunk*, 1838. okt. 18., 84. sz.

88 *Századunk*, 1838. nov. 12., 91. sz.

89 Rummy Károly: Tanuló ifjak játékszini gyakorlása Esztergomban. *Hasznos mulatságok*, 1833. II., aug. 7., 11. sz., 84.

dig a magyar nyelv légyen, nem pedig a holt deák nyelv, [...] s alkalmas és szelíd módokkal azon kell igyekeznünk, hogy a magyar nemzeti nyelv tudása a többi magyarországi népek között mindig jobban terjesztessék el. [...] A nemzeti egység jó országalkotás mellett ott is létez, hol több nép lakik s több nyelv divatoz, mint Nagybritanniában, s több nép egy országban az erőt nem oszlatja, mint azt Magyarország Mária Terézia uralkodása alatt mutatta.” Szent István pedig „széles politikus vala” [...] midőn azt írta: *Unius linguae uniusque moris regnum imbecille et fragile est.*⁹⁰

Ezzel viszont Rumy a hungarus-tudatot magyarította, és az 1849-es nemzetiségi dekrétum és az 1868-as nemzetiségi törvény nemzetfogalmához közelítette. Ehhez azonban hosszú út vezetett. De Kossuthnak mélyen igaza volt: „1848 [...] már 1790-ben fogamzott.”⁹¹ 1790-ben kitűnő politikai vezérkar mozgatta az eseményeket, igaz, sereg nélkül. E vezérkar egyik jelese, Vay József, akinek magatartása a Deák Ferencét előlegezi meg, 1817-ben latin írásában az érdekegyesítő politikát is előrejelezte: „Világos, hogy a század szellemét, a reformot, ha ez valamely dolgokban megvalósítandó, nem a szabadság és a már törvények által biztosított immunitások megszorításával, nem az alkotmány lerombolásával, hanem a személy- és tulajdonbiztonságnak – minden egyes ember állapotára való tekintettel – a királyság minden egyes lakosára teljesebb kiterjesztésével kell megkövetelni.”⁹² Aztán, ahogy az irodalomban színre léptek – Kazinczy kifejezésével – „az istenfiak”, a politikában a félistenek, akik az érdekegyesítés jegyében politizáltak. Paradox módon közülük Kossuth volt az, aki a legjobban kötődött a hungarus-világhoz. Apja kiszakadt a szlovák közegből, anyja a németből, (anyai ősei

90 Rumy: Válasz Tóth Lőrincz urnak. Id. kiad.

91 *Kossuth Lajos iratai*. X. Szerk. Kossuth Ferenc. Athenaeum R-Társulat, Budapest, 1904, 100.

92 Vay József válasza (Reflexiones ad recensionem operis Piringeriani Ephemeridibus Viennensibus, Anno 1816. Nris 104 et sequent. insertam) csak az OSZK-ban három példányban maradt fenn. Ezek jelzete: Quart. Lat. 2163, 2376, 2586. Az első jelzet alatti Jászay Pál gyűjteményéhez tartozott. Érdekessége a possessor 1838. október 25-i bejegyzése, mely szerint Stetner Máté udvari tanácsos „bizodalmasan közölte velem”, hogy a kék tollal Vay írt bele a szövegbe. Idézetünkben is módosított Vay József, aki először nyilván diktálta szövegét, majd javította: *Illud clarum esse videtur, genium seculi, reformationem, si quae in quibusdam suscipienda videretur, non per coarctionem libertatis et immunitatum jam lege stabilitarum, non per constitutionis ruinam, sed per personalis ac proprietatum securitatis, pro ratione conditionis singulorum, amplioem ad omnes Regni Incolas extensionem <posse obtineri> poscere. [ez utóbbi szó kékkel] Quart. Lat. 2163. 12.*

a korábbi Kaltensteinről Hidegkövyre magyarosították nevüket)⁹³, nagybátyja viszont a reformellenes szlovák kisnemeseket képviselve működött együtt a szlovák nacionalistákkal. Kossuth csak annyit tudott szlováku, ami két év alatt az eperjesi kollégiumban ráragadt. Csakhogy itt sok mindent tanult. Filozófiát attól a Carlowsky Zsigmondtól, akinek talán még az anyanyelve is latin volt, mindenesetre természetjogi jegyzete a demokratikus formák mellett úgy érvel, hogyha a lőcsei Fuchs János mérsékeltebb természetjogát betiltották,⁹⁴ az ő munkájáért nagyobb büntetés járt volna, ha netán kiadta volna. Kossuth másik tanára, Greguss Mihály már a természetjogot a modern romantikával ötvözte. Az ő keze alatt Kossuth Volney-t fordított. Történelmünkről pedig az a szemlélet élt az eperjesi kollégiumban, amelyet Berzeviczy is éltetett kézírataiban, és feltételezhető, hogy Kossuth ismerte Berzeviczy 1790-es röpiratát, amelyben angol herceget javasolt a magyar trónra.⁹⁵ Mindenesetre nemcsak filozófiát és egyéb tantárgyakat tanult. Hanem életet. Tanúja lehetett a soknyelvű polgárok békés hétköznapjainak.⁹⁶ Ez pedig optimizmusának alapja, annak az optimizmusnak, amely új Magyarország tervezgetéséhez és alapjai lerakásához, megteremtéséhez kellett.⁹⁷ Hiszen az nemcsak politikai mérnöki munka volt, hanem mögötte ott állt egy ma már letűnt világ a maga sokszínűségével – immár egyre inkább a modernitás sodrában. Ő maga pedig úgy érezhette, hogy azt is folytatta, amit a magyar jakobinusok elkezdtek. Hajnóczynak még nem voltak kikristályosodott elképzelései a jobbágyfelszabadításról, neki igen, és gyakorlatilag is kivitelezte.

1790 a *natio hungarica* sikerének éve, 1848 a modern Magyarországé. Az 1790-es törvények előbeszéde a király és a nemzet viszonyáról szól, elsősorban a király jogairól, és csak a 10. törvény erősíti meg az ország önállóságát. 1848-as előbeszédében az alapvető követelmény: „az összes magyar népnek jogban és érdekekben egyesítése”. A kérdés csak az, hogy milyen is ez a nép. Kossuth és társai alighanem tudatosan nem éltek a nemzet kifejezésel. Mintha ott bujkálna a kifejezésben az egy nép-sok nemzet koncepciója,

93 Marczali: *Hungary in the Eighteenth Century*. Id. kiad., 234.

94 MOL, A 39 Magyar Királyi Kancellária, általános iratok, 1805:8967.

95 Révész Imre: Kossuth és a Függetlenségi Nyilatkozat. In I. Tóth Zoltán (szerk.): *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952, 409–453, 440.

96 Miskolczy Ambrus: *Kossuth Eperjesen. Carlowsky Zsigmond és Greguss Mihály jogbölcsélete*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2007.

97 Szabad György: *Kossuth irányadása*. Heti Válasz Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2002.

amelyet az a brassói Leopold Max Moltke képviselt, aki az erdélyi szászok néphimnuszát írta, és Bem katonájaként Kossuthnak, mint „az első kelet-európai köztársaság első elnökének, Magyarország felszabadítójának” dedikálta kis verseskötetét.⁹⁸ Kossuth aztán az 1850-es évek elején tartott angliai előadásában világosan jelezte: „Ugyanazon egy nemzetiség lehet több nemzet, s egy nemzetben lehet több nemzetiség. Mind a kettőre sok példa van. Nemzet annyi mint állam; ezt csak történelem alkothat. Nemzetiség természeti minőség, társadalmi érdek, mely helyet kérhet magának a többi társas érdekek közt az államban, de nem az állam fölött, nem az állam érdekeivel ellentétben. Igen sok nemzet van a világon, melynek tagjai különféle nemzetiséghez tartoznak, sőt alig van állam, melynek minden lakosa ugyanazon egy nemzetiséghez tartoznék, de (kivéve az orosz abszolutizmus oroszosító törekvéseit a mártír Lengyelországban) nyelv-kérdés csak ott van, a hol az osztrák ház uralkodik, másutt sehol! Másutt semmi fajnak, semmi nemzetiségnek nem jut eszébe kétségbe vonni, hogy minden államnak egy bizonyos típussal kell bírni; politikai tekintetben semmi nemzetiségnek nem jut eszébe többet követelni, mint azt, hogy faj és nemzetiség miatt a polgári jogok élvezetében különbség ne tétessék – nyelv és nemzetiség tekintetében pedig azt, hogy annak mint társadalmi érdeknek társadalmi úton való ápolása államilag ne akadályoztassék. A dolog csak az osztrák házat uraló szerencsétlen országokban van másképen. A nyelv-kérdés csak ott lett Eris almájává, mely miatt ugyanazon egy nemzet különböző nyelvű fiai egymást marcangolják, a helyett, hogy a közös szabadság megvédésére egyesülnének.”⁹⁹ Korábban került a nemzet meghatározását, nyilván tudva, hogy a meghatározással milyen viszályokat szítana. Bizonyos konfliktushelyzetekben, mint az állampolgárságról szóló vitában 1847-ben, a magyar politikai nemzet egységét hangsúlyozta. A magyarosítási retorikával szemben azt hangsúlyozta, hogy a magyar nyelvet nem szabad a nem magyarok magánvilágára kiterjeszteni. A jogkiterjesztés – az ő kifejezésével – „a politikai nemzetiség” kiterjesztésében látta a nagy lehetőséget a nemzeti türelmet (valójában közömbösséget) is olykor hirdető és a nemesi pozícióőrző konzervatív politika ellenében. Jóhiszeműségére pedig az vall, hogy a fordulatot a nem magyar Kossuthok színre lépésében látta. Tudjuk, megtörtént, de a polgárháború nem egyszerűen a különböző nemzetiségű Kossuthok összecsapása volt, az interaktív erőszakspirál topográfiaját, társadalomföldrajzát nem lehet sémákkal elintézni.

98 Miskolczy Ambrus: Leopold Max Moltke és Kossuth Lajos. *Alföld*, 1977, 9. sz., 20–24.

99 Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból. II.* Budapest, 1881. (CD)

A magyar önvédelmi és függetlenségi háború színterei ott voltak, ahova a *natio hungarica* integráló hatása nem terjedt ki. Azok a szerbek és románok, akik a megyei nemesi társadalomba emelkedtek, lojálisak maradtak a kormányhoz. De Erdélyben is a román kisnemesek nem csatlakoztak a román népfölkeléshez, a bánsági románok sem, részben a szerb nyomás miatt. Jellemző Wesselényi Miklós példája, aki az 1840-es években természetjogi alapon türelemre intett, a gyűlölködést tiltó nemzetiségi törvényt javasolt, de 1848 júniusában ellenezte azt, hogy az erdélyi románokat negyedik nemzetként ismerjék el, és inkább lakosságcserével kisebb, ám homogénebb Magyarországra tett javaslatot Kossuthnak, aki többet nem is állt egykori tanítómesterével szóba.¹⁰⁰

Elsősorban az uralkodónak közvetlenül alárendelt és a bécsi Haditanács által igazgatott határőrvidékeken lobbant fel a polgárháború lángja, és egyes „viharzónákban”, ahol a szomszédságban császárhű erődítmény állt. A lojalitásokat az erő is meghatározta. A szlovákok Kossuthot a magukénak érezték, a jobbágyfelszabadítás miatt kultusza is volt a nép körében, az is számított, hogy földesuraikkal egyazon valláson voltak, és a magyar érzelmű nemesek szlovákuul is beszéltek. A szlovák nemzeti felkelési kísérletek csak százakat mozgósítottak, míg a magyar hadseregbe ezreket soroztak be, akik keményen harcoltak. Bercsényi majd százötvenéves észrevétele is aktuális maradt: mihelyt a nép kétkedni fog a kuruc hatalomban, ellene fordul.¹⁰¹

Amikor a szerb származású Vukovics Sebő az 1850-es évek konföderációs vitáiban¹⁰² Kossuth mellé állt, hosszan fejtegette neki, hogy a haza fogalma „nálunk erősebb a nemzetiség fogalmánál is”. Arra a tapasztalatára hivatkozott, hogy az önvédelmi és függetlenségi háborúban „a haza fölhívásával képesek voltunk a nem magyarul beszélő népekben is buzgalmat előidézni, mit a nemzetiségi eszmével nem tehattünk volna”. A magyar nem a nemzetiségért harcolt, „mert ezt nem vonta kétségbe senki”. A vele harcoló németek, szlovákok, románok nem a magyar nemzetiségért és nem is a sajátjukért küzdöttek, „hanem mindnyájan a hazáért harcoltak”. (Az aradi tizenhárom vértanú közül Aulich Lajos, Poeltenberg Ernő, Leiningen-

100 Miskolcзы Ambrus: Erdély a forradalomban és a szabadságharcban (1848–1849). In *Erdély története* III. Főszerk., Köpeczi Béla. Szerk. Szász Zoltán. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986, 1330. Uő: *Milyen nemzetet az emberiségnek? Kazinczytól Kossuthig – Széphalomtól Turinig*. Gondolat Kiadói Kör, Budapest, 2012.

101 Gogolák: i. m. 129.

102 Miskolcзы Ambrus: *A legendák varázsa. Jules Michelet kelet-európai mítoszai és a magyar-román párbeszéd a 19. század derekán*. Universitas Kiadó, Budapest, 2000, 170–210.

Westerburg Károly nem tudott magyarul, Knezic Károly, Damjanich János, Láhner György, Vécsey Károly és Kiss Ernő magánlevelezésében szívesebben írt németül, mint magyarul.¹⁰³) Vukovics egyébként úgy vélte, az ország lakosságának több mint 80%-a „ragaszkodik a haza területének épségéhez”.¹⁰⁴ 1849 júliusában Kossuth és a havaselvi Nicolae Bălcescu végül egy olyan államközi egyezményt kötöttek, amely Magyarország egységét elismerve széleskörű megyei, nem magyar nyelvhasználatot helyezett kilátásba. Aztán amikor néhány évvel később Bălcescu etnikai-nemzeti tömbökre osztott államok szövetkezéseként képzelte el a dunai konföderációt, Kossuth a kiutárhiai alkotmánytervében úgy próbálta kihúzni a nemzeti szenvedélyek méregfogát, hogy a nemzetiségi érzést a vallásos érzéshez hasonlónak minősítette, és azt fejtette ki, hogy az államon belül és attól függetlenül elismer olyan társadalmi szerveződést, amelyet ma kulturális-személyi autonómiának nevezünk: „az egy nemzetiséghez tartozó honpolgárok nemzetiségi érdekeik [- mint kiderül egyházi és iskolai -] előmozdítása végett társaságba állnak”, különböző egyleteket hoznak létre, s azokat „köznemzeti egyletbe összeforrasztandják”, akár nemzeti főnököket választanak.¹⁰⁵ Az ország nemzetiségi területi autonómiákra bontásáról sem akart hallani. Míg a nem magyarok, ha nem voltak hatalmi helyzetben, szívesen példálóztak Svájcra, a magyarok csak Svájc természeti szépségeit emlegették. Viszont 1848. március 22-én Lónyay Menyhért eléggé kétségbeesetten vallotta meg: „Egyedüli reményünk [a »remény« szó hozzávetőleges olvasat, mivel a papír kitört - M.A.] van a municipiumokban, ha érzi a vagyonos osztály, hogy élet-halál crisis közt van, talán képes lesz reakció nélküli rendet csinálni, én más jövődöt előttünk nem látok, mint schweiczi canton sishemát.”¹⁰⁶ Kossuth - az 1849-es nemzetiségi dekrétumnak megfelelően - a municipális rendszerben kereste a megoldást, mert azt elfogadta, hogy a megyék határait - amennyire lehetséges - etnikai szempontokból módosítsák, és az anyanyelvhasználatot biztosítsák. Szemere Bertalan viszont, aki az 1849-es magyar-román szerződés kitételeit törvényerejű határozatba foglalta, és az országgyűléssel is elfogadtatta, 1857-ben *A magyar emigratio* címmel könyvomatoss röpiratot állított össze, amelyben Kossuthnak a nemzetiségi kérdésben tanúsított magatartását is támadta. „Két mértéke van, mint a rossz hitű

103 Hermann Róbert szíves közlése.

104 Horváth Zoltán: *Teleki László*. II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. 264-280.

105 Spira György: *Kossuth és alkotmányterve*. Csokonai Kiadó Vállalat, Debrecen, 1989, 56.

106 Miskolcgy Ambrus: *A modern magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességeiről”, 1790-1849*. Napvilág, Budapest, 2006, 119.

kalmárnak” – írta róla, mert a nemzetiséget a vallással egy kategóriába sorozta, „mi a fajok jogszerű igényeit ki nem elégítheti, amennyiben a vallás tisztán belső dolog, merőn individuális érdek, minek a politikával semmi köze, s mi a politikai osztályozásnak nem anyaga, ellenben a nemzetiség a statuséletnek egyedül természetes és jogszerű alapja”. Egyébként „ő neki szent a nemzetiség elve, de csak úgy, ha az a magyarnak kedvez”. A Kossuthi alkotmánytervvel szemben nagyszabású elméleti konstrukcióban vázolta fel a maga dunai konföderációs elképzeléseit. A magyar eszmetörténet méltánytalanul elhanyagolt dokumentuma Szemerének ezen munkája.¹⁰⁷ Az európai demokratikus frazeológiába jobban illeszkedik, mint Kossuthi alkotmányterve. És ugyanakkor – Szent István intelmeit idézve – történelmi hagyományt is tudott magának teremteni, amikor a nemzetiségi egyenjogúság igényét hangsúlyozta. Az ő dunai konföderációjában is Magyarországnak központi szerep jutott. Michelet-i ihlettel írt a Duna hivatásáról, amikor azt fejtegette, hogy „íme a Duna körüli országok és népek rendeltetéséhez és jövődjéhez a kulcsot a Duna hivatása adja meg, mely abból áll, közép és nyugoti Európát a Fekete tengerrel és ez által kelettel érintkezésbe hozni”.¹⁰⁸ Igaz, konkrétan nem derül ki, hogy akkor éppen milyen határokat álmodott Magyarországnak a nemzetiségi alapon kialakuló államalakulatok között. Az államot méltán tekintette „philosophiai szörnyetegnek”.¹⁰⁹ Baljós előérzetei is lehettek, hiszen azt is hangsúlyozta, hogy a nemzetiségi elvet alá kell rendelni a humanitás eszményének.¹¹⁰ Aztán 1860-ban elfogadta a császári alkotmányos centralizációs kísérleteket. Majd azért támadta Kossuthot és dunai konföderációs tervét, mert szerinte Magyarországot akarja feldarabolni.¹¹¹

Az 1860-as években a magyar önállósági törekvések kerültek helyzetbe. Kérdés, mit tanultak a távoli és közeli múltból a magyar államférfiak? Az országgyűléseken ideológiatörténetileg izgalmas viták folytak arról, hogy miként oldják meg a nemzetiségi kérdést. A hungarus-keretekben belül vázolták fel álláspontjaikat a nem magyarok is. De többről is szó volt. A Monarchián belüli helyzet kialakításáról. A magyar liberálisok a történelmi dualizmus újrafogalmazására törektek, nem kívánták a magyar országgyűlést a Mo-

107 Szüts Iván (szerk.): *Szemeré Bertalan miniszterelnök emlékiratai az 1848/49-i magyar kormányzat nemzetiségi politikájáról*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1941.

108 Uo.116.

109 Uo. 15.

110 Uo. 119.

111 Lengyel Tamás: A magyar emigráció és a nemzetiségek Világos után. *Apollo*, 1937. 2. sz., 147.

narchia tartományi gyűlésévé tenni, és magukat a birodalmi öszparlamentben, a Reichsratban képviseltetni. Erdély lett a riasztó példa, itt 1863-ban olyan román és szász többségű diéta állt fel Nagyszebenben, amely képviselőit is elküldte a Reichsratba, ahol aztán kellett látniok, hogy csak sakkfiguraként használták őket a magyarok ellen. Tisza Kálmán és Andrassy Gyula Nagyszebenben határozták el, hogy az Erdéllyel való egyesülés stratégiai követelmény. Andrassy, aki egyébként külpolitikájával sokat tett Románia megszilárdítása érdekében, úgy vallott később Concha Győzőnek, hogy szerinte „a nemzetiségi elv az európai államalakulásban elvesztette fontosságát”, és a „kis államok jelenben nem állhatnak fenn”, ezért „ez a tudat volt működésem főrugója, midőn a kiegyezést létre hozni törekedtem”.¹¹² Deák Ferenc pedig egyszerűen pontot tett a nemzeti kérdés vitájára, amikor a maga gyöngybetűivel – minden utólagos javítás nélkül – papírra vetette a nemzetiségi törvény kitételét: „Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja”. Janus arcú tétel: egyrészt a hungarus nemzet modernizált formája. C. A. Macartney, a talán máig a legjobb Monarchia-történetben meg is jegyezte, hogy a korrekt fordítás nem *Magyar nation*, hanem *Hungarian nation*, tehát *natio hungarica*.¹¹³ Másrészt a tétel a jövőbe néz, abba, amelyben a társnemzetek kisebbségnek minősülnek. A jövőn is átnézett az 1849-es nemzetiségi dekrétum: „a magyar birodalom területén lakó minden népiségek nemzeti szabad kifejlődése”-ről. Igaz, az 1868-as törvényalkotó komolyan vette a nem magyarok jogait, és olykor a nemzetközi gyakorlatba is átment az, hogy a 20%-os kisebbségnek már jogai vannak egy adott területen. Deák annak akarta elejét venni, ami be is következett, az ország feldarabolásának és a magyarok kisebbségi sorba jutásának. Abban bízott, hogy a nemzetiségi viszályok majd úgy múlnak el, mint a vallásiak. Törvényét azért nem hajtották végre, mert születése után a nem magyar politikusok zöme elutasította, amikor pedig már elfogadta volna, a magyar államhatalom birtokosai utasították el.

Kitekintés

Ma már egyre többen látjuk úgy: a dunai Monarchiának nem egyszerűen az vetett véget, hogy a megoldhatatlan nemzetiségi kérdést nem tudta megoldani. Valójában a Lajtán túl több tartományban egész sor olyan

112 Miskolczi Ambrus: Andrassy és Concha. Előkészületben

113 C. A. Macartney: *The Habsburg Empire, 1790–1918*. Macmillan, London, 1969, 560.

kompromisszum született, amely a konfliktusokat mérsékelte és tartós békét ígért. A Monarchia és vele a történeti Magyarország felbomlott, mert elvesztette a háborút. Igaz, a háborút azért vesztette el, mert alapvetően Hausmacht volt, és a presztízs a szarajevói merénylet után dinasztikus bosszúra ösztönözte, valamint német császári szövetségre. Belgium semlegeségének megsértése miatt Nagy Britannia nem maradt semleges, a – Tisza által helytelenített – korlátlan tengeralattjáró hadviselés miatt Amerika sem.¹¹⁴ Kossuthnak igaza lett: „... az osztrák sas átokterhes társasága gyengékké teszen, mert belerönket megoszlatja, természetes barátainkat, sőt polgártársaink egy részét is, ellenségeinkké teszi; izolál [elszigetel] a világtól, elkülönít azoknak érdekeitől, kikre különben számíthatnánk a veszély órájában, s nem hágy fel számunkra más dicsőséget, mint hogy mi legyünk a máglya, melyen az osztrák sas megegettetik, – égve magunk is.”¹¹⁵ Jókai mintha valamit megérezett volna a századforduló után, amikor az általa korábban olykor csúnyán kiszerveztett Kossuth szellemét kívánta vissza.¹¹⁶

Magyarországon kemény bosszút álltak. Nem vált be az a taktika, hogy a militarizált világban pacifista forradalommal demokratikus wilsoni ígérek szerint kerül sor a nemzeti átalakulásra. A magyar kommün alatt groteszkül is hatottak az olyan spekulációk, melyek szerint a kommunista forradalom Szent István koronájának integritását állítja vissza. A román Hohenzollern uralkodó magyar királysága érdekében tett magyar kezdeményezések is a semmibe hullottak.

A hungarus-tudatot az Idő csinálta, és az Idő vitte magával. Viszont hungarus-tudat nélkül nincs magyar történelem sem. A magyar nemzet szerves előzménye. Híd volt a magyar polgári nemzetté váláshoz. A hazai németek tömegesen a hungarus-tudat révén azonosultak a magyarsággal, részben a zsidók is, majd a politikai nemzetépítés, a kettős – 1849-es és 1867-es – emancipáció tette lehetővé az összeolvadást.¹¹⁷ Mintegy 400 ezer szlovák olvadt be a magyarságba, ami a szlovák nacionalizmus nagy sérelme.¹¹⁸ Mindezt a hungarus-tudatnak betudni naivság. Az asszimiláció sok-

114 Alan Sked: *The Decline and Fall of the Habsburg Empire, 1815–1918*. Longman, London, 2001, 269–274.

115 <http://mek.niif.hu/04800/04882/html/szabadku0182.html>.

116 Miskolczi Ambrus: *Milyen nemzetet az emberiségnek?* Id. kiad.

117 Miskolczi Ambrus: *A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben*. Múlt és Jövő, Budapest, 1999.; Uő.: *Horn Ede (1825–1875) A magyar-zsidó nemzeti identitás forrásvidékén*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2007.

118 Katus László: *Sokszólamú történelem*. Pécsi Tudományegyetem Történelem Tanulmánycsoport, Pécs, 2008, 348.

rétű és sokirányú folyamat volt. Ezt a régi liberálisok tudták. Például Zay Károly, aki így írt: „Ki hazánknak több százados viharait ismeri, tudni fogja, miként készteték ezek egész családinkat fel s alá vándorolni, s bátorságosabbaknak tetsző helyeken telepedni le a hazában; tudni fogja mennyi honba bevándorolt, becsalt, bevett, velünk századokon által rokonult idegen nemzet lakja anyaföldünket, házasságok, századokon keresztül miként keverték meg ezeket belfajokkal s a belfajokat egymással; nem fog kétkedni abban, hogy azoknak, kik most magyarul vagy tótul beszélnek, bizonyosan legalább egynegyede ezelőtti néhány nemzedékkel nem mostani nyelvét beszélte, át fogja látni, mily nehéz feladat fogna lenni sok magyar és tót családkra nézve tisztán bebizonyítani telivérőségüket! Nem nevetséges-e tehát magyar honban más nemzetiségről álmodozni, mint arról, mely az általánosan vett nemzeté, mely annak fennállását, függetlenségét egyedül biztosítani képes?”¹¹⁹

A magyar asszimilációs siker a nemzeti autonómiákra törő majd elszakadó nem magyar erők számára csak fokozta azt a gyűlölködést, amely az utódállamokban a magyarság de-nacionalizálását kísérte. Ugyanakkor az utódállamokban a hungarus-tudatból valami továbblépet a politikai életben is. És hogy mi, ezt a román példán lehet a legjobban érzékeltetni.

1918. december 1-én a román nemzeti gyűlésen, ahol a hagyomány szerint mintegy 100 000 ember vett részt, kimondták az erdélyi, bánági és magyarországi románok egyesülését Romániával. Továbbá azt, hogy az ideiglenes autonómia az általános választójog alapján választandó alkotmányozó gyűlésig fennmarad. Meghirdették „a teljes nemzeti szabadságot az együttélő népeknek”, leszögezve, hogy azok létszámuk arányának megfelelő arányban képviselhetik magukat a közigazgatásban, a kormányzatban és az igazságszolgáltatásban. A román nemzeti mozgalom következetes volt saját értékeihez, másnak is meg akarta adni, amit magának követelt. Beteljesült a nemzeti egység látomása és programja.¹²⁰ Jellemző, hogy a gyulafehérvári nemzeti gyűlésen alakult ideiglenes kormány szerepét játszó Kormányzó Tanács (Consiliul Dirigent), amelynek Iuliu Maniu lett az elnöke, „átmeneti időre” az 1868-i nemzetiségi törvényt vezette be.¹²¹ De az ily módon ígéretes kezdet után vajon beteljesülhetett-e az „együttélő népeknek” szóló ígéret? Vagy csak történelmi szerepcserére került sor? Nem sok jót ígért, hogy Octavian Goga, aki egyébként megértette a romániai magyar

119 Zay Károly: Javaslat az uniói alválasztmánynak, magyarországi két protestáns felekezet' egyesítése módjáról és eszközeiről. Pozsony, 1846, 14.

120 Miskolcny Ambrus: *Románok a történelmi Magyarországon*. Lucidus, Budapest, 2005.

121 Iuliu Maniu: *Patria de lux*. [k. n., h. n.] 2001, 16.

igényeket, később úgy nyilatkozott: szerinte a gyulafehérvári „fogadalmak” kétségbe vonják Románia nemzetállami jellegét, és a nagylelkűség csak „a szabadság küszöbéhez érkezett rabok furcsa lelkiállapotából” fakadt.¹²²

Goga a protofasizmus vizein a fasizmus révébe érkezett. Maniu viszont térségünk egyik nagy demokratikus politikusa lett. A bukaresti szerb nagykövet szerint: „Maniu ragaszkodik a parlamenthez régi hazája hagyományának megfelelően, ahol a parlamentet Magyarország dicsőségének tartották, mivel ez volt Európa legrégebbi ilyen intézménye (mert ezer éve alapították).”¹²³ Kétségtelen, Maniu az Osztrák–Magyar Monarchia politikai iskolájában nőtt fel, ellenfelei magyar politikusok voltak, mindenekelőtt Tisza István, akinek hajthatatlansága és elszántsága hatott rá. Becsülte is.¹²⁴ Maniu olykor olyan, mint valamiféle demokratikus Tisza. Romániája *translatio Hungariae*. Ez túlzás, de talán lehet benne valami. Demokratikus, a nemzeti kisebbségekkel szemben méltányos, azokat integrálni akaró jogállam volt az eszménye. Tehát azt a programot élte, amely Magyarországon megbukott, bár igénye sok formában és sok szinten jutott kifejezésre. Maniu persze nem vágyott vissza a régi Magyarországba, és még kevésbé a Habsburg Monarchiába. A magyar revíziós törekvéseknek elszánt ellensége volt, és magyar politikusokkal nem nagyon kereste az együttműködést. A román államrezon vezette. Nagyrománia megteremtőjének nimbusza övezte, és annak területi integritásáért harcolt. De nem illeszkedett be a balkáni családságok világába. Reginald Hoare, bukaresti angol követ szerint „elszántan és hajthatatlanul hű volt elveihez egy olyan országban, ahol az opportunizmus uralkodott”.¹²⁵ Ugyanezt udvariasabban így érzékeltette a kor egyik legjobb román szakértője: Maniu elvhűsége „egyedülálló a két világháború közötti román politikai tájon”.¹²⁶ A minapi ítélet is ezt mondja ki, csak micsoda szarkazmussal: „Eltévesztette az országot.”¹²⁷ Nagyrománia egyik megteremtője volt, majd főszerepet játszott abban, hogy Románia még időben ki tudjon ugrani a hitleri szövetségből, aztán 1947-ben „hazaárulás” miatt börtönbe zárták, és amikor hat kemény év után közeledett a távozás órája, ha sötét cellájában megszólalt a nyolcvanéves haldokló, csak

122 Octavian Goga: *Încă odată Alba Iulia*. Biblioteca Academiei Române, București, Ms. r. 4090. 31.

123 Jovan Dučić: *Rapoarte diplomatice din București (1937–1939)*. București, 1998. 34. A követ nyilván a pusztaszeri gyűléstől számította az ezer évet.

124 Dan A. Lăzărescu: *Confesiuni*. Oradea, 1997. 137.

125 Ivor Porter: *Operațiunea „Autonomous”*. București, 1991. 123.

126 Ioan Scurtu: *Iuliu Maniu*. București, 1996. 72.

127 Lucian Boia: *De ce este România altfel?* București, 2012. 50.

annyit mondott: „Milyen szép nő volt Klára!”¹²⁸ Nem vehette feleségül a magyar nőt, mert nemzeti harcosnak készült. Aztán még halálos ágyán megtámadták a férgek, tetemét pedig a Tisza parti közös sírba dobták, ahonnan elmosta az ár.

Kevésbé szomorú a kiváló román közíró, Ioan Slavici példája. Az 1870-es évekbeli kiadatlan leveleiben minket, magyarokat degeneráltaknak tartott, akár a törököket. Ennek ellenére Deák Ferencről jó véleménye volt Slavici-nak, viszont a kiegyezésről úgy gondolta, hogy kapituláció, tartott attól, hogy a magyarok germanizálódnak. Ugyanakkor a román író-politikus, bár ifjúkorában némi kossuthista rokonszenveket is táplált, elkötelezett habsburgiánus lett egy életre, úgy érezte, a románoknak sehol sem megy olyan jól, mint Magyarországon, ugyanis szorgalmuknak köszönhetően gyarapodhatnak. Erdély Romániához csatolását abszurd eszmének tartotta. „Érdekünk az, hogy a magyarok komoly és egészséges népet alkossanak, ne legyenek romlottak, és olyanok, akiket helyzetük szélsőségekre visz.”¹²⁹ Az 1880-as években aztán kemény magyarellenes sajtókampányt indított, mert célja és eszménye a Monarchia egészének föderalizálása volt, viszont a szlávokkal szemben magyar–román megbékélést is akart. Az 1910-es években Vasile Mangra aradi ortodox püspököt támogatta, aki Tisza István pártjának tagjaként nyert képviselőiséget is. Eszménye a román származású Mátyás király uralma volt, amikor egyik 1890-es cikke szerint a Kárpát-medence népei „felhagytak az egymásközi ellenségeskedéssel, és egy néppé olvadtak össze”.¹³⁰ De 1916-ban Németország volt számára az orosz nyomást elhárítani képes világhatalom. Emellett cikkezett, és ezért 1918-ban börtönbe is vetették, aztán elkövetett még egy nagy bűnt: megírta szenvedéseit, és arra intett, hogy az új Románia ne tegye azt a nem románokkal, amit Magyarország a nem magyarokkal, inkább a különböző történelmi hagyományokkal rendelkező területek föderációját alakítsa ki, mintsem kemény centralizációval kísérletezzen.

Most a historiográfiai revizionizmusok korában is élünk. Maniu Bukarestben szobrot kapott, Slavici-ot is rehabilitálták. Aki ezt tette, térségünk egyik legkiválóbb történésze, Lucian Boia.¹³¹ A dualizmuskori Magyarországról így nyilatkozott: „Pontosítani kell, Magyarország liberális és nem

128 Apostol Stan 509.

129 Biblioteca Academiei Române, București, S 8/XXXII(7) Slavici levele V. Mangrának, Buc. 1876. nov. 11/13.

130 Ioan Slavici: Fragmente. Biblioteca Națională, Colecții speciale. București, Ms. 21246.

131 Miskolcgy Ambrus: „Hazaárulók” nagyító alatt. *Valóság*, 2011. 6. sz., 109–112.

autokrata állam volt. [...] A magyarok szerint csak egy nemzet létezett, a magyar, amely több nemzetiséget foglalt magába, a románokat is. Végül is ez a játék nem jött be nekik. De magyarosításról beszélni teljességgel túlzás. Ha akarták volna is a magyarok, nem voltak rá képesek, és nem is tehettek meg egy jogállamban, amely törvényes alapokra épült. Persze tartóztattak le románokat, rendeztek pereket, hoztak ítéleteket [...], amelyeket aztán túlértékeltek. [...] Nem mondom, hogy ez korrekt volt. De ma Magyarországot is túlon túl befeketítik abból az okból, hogy ő is elvesztette a háborút, mint Németország. A befeketítés egy pontig indokolt, de azon túl túlzás.”¹³²

Kérdés, mit tegyünk mi, magyar történészek a hungarus-tudat emlékével? A történettudományról többen is elmondták, például Hajnal István és François Furet, hogy az öncélú kíváncsiság kell, hogy vezesse. Csakhogy a történész is saját korának gyermeke. Saját kora kérdéseinek történeti dimenzióit vizsgálja, mert a történelem létünk dimenziója, a róla szóló beszéd pedig egyben jövő alakító cselekedet is. A hungarus-tudat historiográfiája is ezt példázza. Ma is azt teszi, mert az európai integrációval, az úgynevezett posztmodernitással az identitásformák összetettségének elemzése kerül előtérbe, hiszen világunk is egyre bonyolultabbá válik. Persze, ha a hungarus-tudatról beszélünk, akkor dolgozik bennünk a nosztalgia a régi Magyarország és a Monarchia iránt, dolgozik bennünk a vágy, hogy hitelesebb képet adjunk saját múltunkról, és közben keressük a szomszédos népek történészeivel az értelmes párbeszéd lehetőségeit, miközben élnek és virulnak a hagyományos elbeszélések ideológiai sémái, a jelzőhalmozásban bővelkedő beszédmódok, él az idill és a horror között ingadozó kettős beszéd. El-elzabradul a reváns-reflex: a történetírással revánsot venni a történelmen. Ennek kísérőjelensége a bűnbakkeresés.

132 Lucian Boia: *Istoriile mele*. Humanitas, București, 2012, 188.